

EL-CÂHİZ'İN SÜNNET/ HADİS HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ*

HÜSEYİN AKYÜZ**

Ideas on Sunna/Hadith of al-Jâhiz

Abstract: Hz. Muhammad's sunnah and hadiths has been always a centre of attention in Islamic culture. Until today, most of the discours has been made around the sunnah and hadith, focused on the problem of its belonging to Hz. Muhammad or true understanding and practising of the sunnah. Most striking matter that has been seen on these discussions, describing of the parties as hadith and sunnah denier each other. It is obvious that there has been a defensive and emotional psychology became effective on these descriptions.

By the recently researchs made on the views of the school of Mu'tazilah (al-Jâhiz was also a member of this school), it is appeared that the cliché about the Mu'tazilah's denying of the hadith and sunnah is negated. Here, in this article we will try to definite of al-Jâhiz's ideas about sunnah and hadith without repeating the known and obvious knowledges..

* Bu makale, 2004 yılında Ankara üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde tamamlamış olduğumuz "el-Câhiz'in Sünnet/Hadis Anlayışı", isimli doktora tezinin ilgili bölümünden özetlenerek hazırlanmıştır.

** Yrd. Doç. Dr., Artvin Çoruh Üniversitesi Eğitim Fakültesi İDKAB Eğitimi Bölümü ABD [huseyinakyuz73@gmail.com].

Key Words: Hadith, Sunna, Mu'tazilah, al-Jâhız.

Öz: Hz. Peygamber'in sünnet ve hadisleri, İslam kültürünün daima ilgi odağı olmuştur. Günümüze kadar sünnet ve hadis etrafında gerçekleşen söylemlerin çoğu, ya bu kaynakların Hz. Peygamber'e aidiyeti meselesi ya da sünnet'in doğru anlaşılması ve uygulanması üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu tartışmalarda görülen en önemli husus tarafların birbirlerini sünnet ve hadis münkiri olarak vasıflandırmalarıdır. Şüphesiz bu vasıflandırmada savunmacılık ve duygusallık ön planda yer almaktadır. Son dönemlerde el-Câhız'ında içerisinde yer aldığı Mu'tezile ekolünün sünnet ve hadis hakkındaki görüşleri üzerine yapılan araştırmalarda "Mu'tezile'nin hadis münkiri" olduğuna dair ezberin bozulduğu görülmüştür. İşte bu makalede malumu ilam'dan ziyade bizzat kendi eserlerine dayanılarak el-Câhız'ın sünnet ve hadis konusundaki görüşleri tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Sünnet, Mutezile, el-Câhız.

Giriş

Dini metinlerin aklî esaslara göre anlaşılmasını ve yorumlanmasını savunan Mu'tezile, Kur'an, sünnet ve hadislerin anlaşılması konusunda ortaya koydukları görüşleri İslam tarihi boyunca tartışılmış ve halen tartışılmaya devam edilmektedir. Hicrî II. asrın ilk yarısında Basra'da ortaya çıkan bu Kelamî düşünce ekolü, devlet erkânını etkileyebilecek ve iktidarın stratejik politikalarını belirleyebilecek konuma kadar yükselmiş ve Abbasî halifesi el-Mütevekkil (ö.247/861)'in iktidara gelişinin akabinde misyonunu kaybetmeye başlamıştır. Bu tarihten sonra çeşitli bölgelerde dağınık bir şekilde varlığını sürdürmeye çalışan Mu'tezile, tarih boyunca Kur'an ve sünnetin anlaşılması konusunda genelde olumsuz tutum ve yargılarıyla ön plana çıkartılmışlardır. Bu olumsuz tavırların baskın bir şekilde yaygınlaşmasında Mu'tezilî alimlerin İslâmî ilimlere dair birçok eserinin çeşitli sebeplerle -mezhep taassubu, Bağdat'ın Moğollar tarafından istilası, savaşlar, yangınlar ve doğal afetler gibi muhtelif faktörler-kaybolmasının yada manipüle edilmesinin etkisi olmuştur. Fakat 1960'lı yıllarda ünlü Mu'tezilî alimlerin eserlerinin yayımlanmasıyla birlikte bu ekol hakkındaki görüşlerde köklü değişiklikler yaşanmaya başlanmıştır.

Bu bağlamda fesahat, belağat ve hitabeti ile şöhet bulmuş fakat hadislerle dalga geçmekle hatta sünnet ve hadis inkarcısı olmakla itham edilen Mu'tezilî alim el-Câhız'ın hadis ve sünnet konusundaki görüşlerinin tespiti önem arz etmektedir. el-Câhız, daha çok akla önem vermekle tanınan mu'tezile ekolünün "Câhızıyye" koluna mensup bir kalamcı olup her konuda yazdığı eserleriyle İslam düşüncesinde özel bir yere sahiptir. Şüphesiz bu eserlerin çoğunun günümüze kadar gelmiş olması, onu Mu'tezile içerisinde daha da ayrıcalıklı kılmakta ve bu bağlamda sünnet/hadis konusundaki değerlendirmeleri ayrı bir önem arz etmektedir.

Arap edebiyatının en büyük nesir yazarlarından birisi sayılan el-Câhız'ın tam adı 'Amr b. Bahr b. Mahbûb/Fezâre el-Kinânî el-Leysî el-Fukeymî (Fukemî) el-Basrî'dir¹. Künyesi Ebû Osman olup, lakabı el-Câhız'dır. Ayrıca ona el-Hadekî de denmektedir². Kaynaklar, el-Câhız'ın doğduğu yerin Basra olduğu hakkında ittifak ettikleri halde, doğum tarihinde ihtilâf etmişlerdir. Muhtemelen O, İbn Kuteybe'den yarım asır önce 155/771 yılında doğdu³. Dedesinin zenci olması dikkate alındığında el-Câhız'ın Arap-zenci melezlerinden olması kuvvetle muhtemeldir⁴. Patlak gözlü, kısa boylu, esmer tenli bir fiziki yapıya sahip olan el-Câhız, neşeli, şakacı, zeki ve nüktedan olarak bilinen bir kişiliğe sahip olup, ilmi tartışmalardan zevk alan bir şahsiyettir. el-Câhız'ın hayatını, doğup büyüdüğü şehir olan Basra ile aklî ve edebî yönünün geliştiği, kalıcı eserler bıraktığı şehir olan Bağdad dönemleri diye iki bölüme ayırmak mümkündür. Basra dönemi genelde tahsil dönemi, Bağdad ise üretim dönemidir. İlk dö-

¹ İbnu'n-Nedim, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak b. Yakub, *el-Fihrist*, Terc.: M. Rıza Teceddüd, Tahran 1346, s.304; el-Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali, *Târîhu Bağdad*, Lübnan, t.y., C. XII, s.212; Şerîfu'l-Murtazâ, Ebu'l-Kasım Ali b. Ahmed el-Huseynî, *Emâli's-Seyyidi'l-Murtazâ*, Tahk.: Muh. Bedrettin el-Halebî, Mısır 1904, C. I, s.138.

² Kâdî Abdulcebbar, el-Hemedanî, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, Talik: Ahmed b. el-Hüseyn b. Ebî Haşim, Tahk.:Abdulkerim Osman, Kahire 1408/1988, s.52; el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, C. XII, s.213; el-Hamevî, Ebû Abdullah Yâkut b. Abdullah, *İrşâdu'l-Erîb ila Ma'rîfeti'l-Edîb*, Tahk.: İhsan Abbas, Beyrut 1993, C. V, s.2107.

³ Akyüz, Hüseyin, *el-Câhız'ın Sünnet/Hadis Anlayışı*, (Basılmamış doktora tezi), Ankara 2004, s.51.

⁴ es-Sendûbî, Hasan, *Edebu'l-Câhız*, Kahire 1350/1931, s.13.

nemde de eserler yazmıştır, fakat bu döneme hakim olan tahsil yapmasıdır⁵.

Rivayetlere göre el-Câhız, fakir bir aileden dünyaya gelmiş ve küçükken babası ölmüş fakat hangi tarihte öldüğü konusunda kaynaklarda ise bilgi verilmemiştir. Annesi eşinin ölümünden sonra çocuğunun terbiyesiyle ilgilenmiş ve onu yetiştirmiştir⁶. el-Merzubânî (ö.384/994)'nin rivayetine göre, küçük yaşta babasını kaybettiği için kendisi ve ailesinin geçimini Seyhan kanalı kıyısında gündüzleri ekmek arası balık satarak sağlıyordu. Bu durum yaklaşık 20 yaşlarına kadar devam etmiştir⁷. Gençliğinde "Divan Kâtipliğine" getirilen el-Câhız, memuriyete elverişli olmayan haleti ruhuyesi sebebiyle bu görevinden üç gün sonra istifa etmiştir. Üzerine vazife almaktan kaçınan el-Câhız, geçimini yazdığı eserleri ithaf ettiği kimselerden aldığı ödüllerle temin etmiştir. Bilhassa, "K. el-Hayevân", "K. el-Beyân" ve "K. ez-Zer' ve'n-Nahl"i takdim ettiği kimselerden beşer bin dinar mükâfat almıştır⁸.

234

OMÜİFD

Hayatının sonuna doğru felç olan el-Câhız, hastalığının artması ve hayli yaşlanmış olması nedeniyle Basra'ya çekilmek zorunda kalmış ve 255/869 yılı Muharrem ayında Basra'da vefat etmiştir⁹. Abbasîlerin hem en parlak hem de en sıkıntılı dönemlerini gören el-Câhız'ın ilk öğretim yeri mahallesindeki Kur'an okulları olmuştur¹⁰. Rivayetlere göre el-Câhız, kitap okumaya çok erken yaşlarda başlamıştır. Eline geçen her kitabı hangi konuda olursa olsun okurdu. O, gençken kitap okumak için geceleri kitapçı dükkânlarında kalırdı. el-Câhız, Basra'da bulunan alimlerin derslerine devam ederek lügat, gramer, edebiyat ve şiir sahasındaki ufku genişletti. el-Câhız döneminin meşhur hadis hocalarından Ebû Yu-

⁵ el-Hâcîrî, Tâhâ, *el-Câhız Hayâtuhu ve Asâruhu*, Kahire 1969, s.78.

⁶ Pellat, Charles, *Le Milieu Basrien et la Formation de Câhız*, Paris 1953, s.63.

⁷ el-Hamevî, *İrşâd*, C. V, s.2101; Pellat, *Le Milieu*, s.64.

⁸ el-Hamevî, *İrşâd*, C. V, ss.2103-2118; ez-Zehebî, Ebû Abdullah Muh. b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, Tahk.: Şuayb el-Arnâvut ve diğerleri, Beyrut 1406/1986, C. XI, s.529.

⁹ Şerifu'l-Murtazâ, *Emâli*, C. I, s.142; el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, C. XII, ss.219-220.

¹⁰ el-Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr, *Kitâbu'l-Hayevân*, Tahk.: Abdusselâm M. Hârun, Kahire, 1385/1965, C. II, s.14.

suf Ya'kûb b. İbrahim b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî (ö.182/798), el-Haccâc b. Muhammed el-Massîsî el-A'ver (ö.206/823) ve Ebû Halid Yezîd b. Hârûn (ö.206/821)'dan hadis dersi aldı. Ayrıca farklı mezhep mensubu alimlere de öğrencilik yaptı. Bu arada çeşitli ilim meclislerine dinleyici olarak – özellikle Mescidîler (el-Mescidîyyun)'in meclislerine, Mirbed'e- katıldı. Fasîh Arapçayı onların ağzından öğrendi¹¹. el-Câhîz, yabancı kültürlere ait eserleri – özellikle İran, Yunan ve Hint kültürleri- okuyarak bu kültürler hakkında geniş bilgiye sahip oldu.

İslam dinine muhalefet edenlere, mühlitlere, kâfirlere ve diğer din mensuplarına cevap vermiş bir şahsiyet olan el-Câhîz'in, İslam düşünce tarihinde önemli bir yeri vardır. Ansiklopedik bir yazar olan el-Câhîz, Arap edebiyatında en çok eser veren müellifler arasında zikredilmektedir. Eserlerinin sayısı hakkında kesin bir rakam vermek mümkün değildir. İki yüzden az olmamak kaydıyla, eserlerinin sayısını üç yüz altmış'a kadar götürülenler vardır¹². Fransız araştırmacı Pellat tarafından eserleri üzerinde yapılan son araştırmada 244 adet kitap adı yer almaktadır¹³. Bu eserler arasında hadis konusuna ilişkin olarak Kitâbu'l-Ahbâr Keyfe Tasîhh¹⁴, Kitâbu'l-Hucce fî Tesbîti'n-Nubuvve¹⁵ ve Kitâbu Haberi'l-Vâhid¹⁶ adlı eserler yer almaktadır.

¹¹ İbnü'n-Nedim, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak b. Yakub, *el-Fihrist*, Beyrut 1398/1978, s.169; el-Hamevî, *İrşâd*, C. V, s.2101.

¹² el-Câhîz, *el-Hayevân*, C. I, ss.3-13; el-'Aynî, Ebû Muhammed Bedruddin Mahmud b. Ahmed b. Musa el-Hanefî, *'Ikdu'l-Cumân fi Tarihi Ehli'z-Zemân*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmed bölümü, No:2911, C. IX, vr.:72a-73b; el-Hamevî, *İrşâd*, C. V, ss.2117-2120.

¹³ Pellat, Charles, "Nouvel Essai d'Inventaire de l'œuvre Ğahizienne", *Arabica*, C. XXXI, Cüz: 2, 1984, ss.117-164.

¹⁴ Kısmen bize kadar gelen eserlerinden olup kaynaklarda *Kitâbu'l-Ahbâr Kitâbu'l-Ahbâr Keyfe Tasîhh*, *Tashîhu'l-Ahbâr* isimleri altında geçer.Bkz.: İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, (Tecdüüd baskısı), s.308; Şeşen, Ramazan, "Câhîz'in Eserleri Hakkında Bazı Yeni Malzemeler", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, (Sayı 1'den ayrı basım), İstanbul 1970, s.238; Hadislerin güvenilirliği konusunda yazılan bu eserin ilk bölümünde İslam öncesi Araplar, Bizans, Fars ve Hintlilerin özelliklerinden bahsedilmektedir. İkinci bölümde ise en-Nazzâm'ın hadisle ilgili olan görüşlerine yer verilmektedir. Eserden bir bölüm, Neşvân el-Himyerî (ö.573/1177)'nin "*el-Hûru'l-'Iyn*"'i içerisinde yer almaktadır. Aynı bölüm İmtiyaz Ali Arşî tarafından Rambur'da müstakil olarak yayımlanmıştır. el-Câhîz, Ebû Osman 'Amr b. Bahr, *Kitabu'l-Ahbâr*, Neşr: İmtiyaz Ali Arşî, Mecelletu Mecmau'l-İlmî el-Hindî,

Eserlerinde el-Câhız, kendi dönemindeki farklı sosyo-politik uygulamalar nedeniyle, değişik konuları ve hassasiyetleri öne çıkarmıştır. Bu konuları ele alırken ayet ve hadisleri referans alan el-Câhız'ın sünnete ne değer attettiği, hadislere nasıl itiraz ettiği ve hadis rivayetlerini nasıl eleştirdiği araştırılmaya değer bir konudur.

A- el-Câhız'ın Hadis Kültürü

1. el-Câhız'ın Hadis Eğitimi

el-Câhız ömrünün yarısını, büyük çaplı hadis koleksiyonlarının oluşturduğu bir dönemde geçirmiştir. el-Câhız, Basra'da iken hadis ilmiyle ilgilenmeye başlamış ve hadis derslerine katılmıştır¹⁷. Basra dönemindeki bu eğitiminden sonra el-Câhız kendi ifadesine göre, Bağdad döneminde de hadisle ilgisini azaltmamıştır¹⁸. Fransız müsteşrik Pellat, el-Câhız'ın

Rampur, t.y., C.IX, s.33-62; Ayrıca Josef Van Ess tarafından geniş dipnotlar ve açıklamalar ilavesiyle 1967 yılında, "Ein Unbekanntes Fragment des Nazzâm" adıyla Frankfurt'ta yayımlanmıştır. Bkz.: Ess, Josef Van, "Ein Unbekanntes Fragment des Nazzâm", *Der Orient In Der Forschung*, (Festschrift Für Otto Spies Zum 5. April 1966), Wiesbaden 1967, ss.171-179; Yine aynı yıl içerisinde kitabın ilk bölümü Charles Pellat tarafından "al-Câhız les Nations Civilisées et les Croyances Religieuses" adıyla Fransızca'ya tercüme edilerek yeniden basılmıştır. Bkz: Pellat, Charles, "al-Câhız les Nations Civilisées et les Croyances Religieuses", *Journal Asiatique*, C.: CCLV, Paris 1967, ss.91-105.

¹⁵ Haberlerin epistemolojik değerleri üzerinde ilginç değerlendirmeler ihtiva etmektedir. el-Câhız, kendisinin ifadesine göre bu eserinde alimleri bağlayan, avamı bağlamayan haberler; az sayıdaki kişinin haberinin çok sayıdaki kişinin haberinden daha kuvvetli delil olduğu yerler; aslı zayıf olduğu halde haberin yaygınlık kazanmasının nedenleri; asırlar geçmesine rağmen değişmeyen haberler; haberleri dinlemeye olan ihtiyaç; haberler sayesinde gerçek nebî ile sahtesinin, doğru söyleyen ile yalan söyleyenin nasıl ayırt edildiği, şaz ve yaygın olan haberler arasındaki farkın nasıl anlaşılacağı gibi konuları ele alır. Ayrıca sahabîlerin haberleri için toplamadığı, Hz. Peygamberin nübüvvetini ispat eden bazı hadisler, Kur'an'ın icazı ve Hz. Peygamberin ahlakı gibi konuları da ele alır. el-Câhız'ın kendi ifadesine göre eserin ismi, *Kitâbu'l-Hucce fi Tesbîti'n-Nubu've'*dir. Bkz.: el-Câhız, *el-Hayevân*, C. I, s.9; C. VII, s.200.

¹⁶ el-Câhız'a ait müstakil bir eser olduğu hakkında şüpheler mevcuttur. İçeriği hakkında bilgiye sahip olmadığımız bu eserin matbu bir nushası mevcut olmadığı gibi el yazması da yoktur. el-Câhız da bu esere herhangi bir atıfta bulunmamıştır. el-Bakillânî, Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyib, *İcazu'l-Kur'an*, Tahk.:Seyyit Ahmed Sakr, Mısır 1963, s.248; Şeşen, *Câhız'ın Eserleri*, s.251.

¹⁷ es-Sendûbî, *Edebu'l-Câhız*, s.24.

¹⁸ el-Câhız, *el-Hayevân*, C. V, s.421.

elinde Kur'an ve hadis ilimlerine ait bir kitabın olduğunu ve hadisçilerin derslerine katıldığını¹⁹, Ahmed Emin de el-Câhiz'in hadis rivayet edebilmek (Talebu'l-Hadis) için seyahate çıktığını söylemektedir²⁰.

2. el-Câhiz'a göre Hz. Peygamber

el-Câhiz'a göre, Hz. Peygamber, beşeri tavır ve davranışlarında tabii ve normal tutum sergilemiştir²¹. el-Câhiz, Hz. Peygamber'in keler eti hakkında, "kavminin yemeğinden değildir"²² dediğini naklederek, bir beşer olması hasebiyle Hz. Peygamber'inde kendi kişisel zevk ve tercihlerinin olabileceğini vurgulamak istemiştir²³. Yine bu konuda, Hz. Peygamber'in ayakkabılarını tamir ettiğini, elbiselerini yamadığını, parmaklarını yaladığını, 'Eğer ben, bir koyun/kuzu kolu yemeye çağrılısam, icabet ederim. Yine bana bir koyunun paçası hediye edilse, onu kabul ederim'²⁴ dediğini

¹⁹ Pellat, *Le Milieu*, ss.90-91.

²⁰ Emin, Ahmed, *Feydu'l-Hatır*, Kahire 1943, C. IV, s.290.

²¹ el-Câhiz, Ebû Osman Amr b. Bahr, *Kitâbu'l-Buhalâ'*, Kahire 1323, s.6; el-Câhiz, Ebû Osman Amr b. Bahr, "et-Terbî' ve't-Tedvir", *Resâilü'l-Câhiz*, Mısır 1399/1979, C. III, s.96; el-Câhiz, Ebû Osman 'Amr b. Bahr, *el-Beyânu ve't-Tebyîn*, Tahk.: Abdüsselâm M. Hârûn, Mısır 1395/1975, C. II, s.30.

²² Malik b. Enes, *el-Muvatta'*, İstanbul 1992, 54 İsti'zân, 10 (II/968); Abdurrazzâk b. Hemmâm, Ebû Bekir es-San'ânî, *el-Musannef*, (Ma'mer b. Râşid'in el-Câmi'i ile birlikte), Tahk.: Habîburrahman el-A'zamî, Beyrut 1403/1983, IV, 509; İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed, *el-Musned*, İstanbul 1992, I, 332; IV, 88-89; ed-Darimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahman, *Sunen*, İstanbul 1992, 7 Sayd, 9 (II/418 H.N.:2023); el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muh. b. İsmail, *el-Câmi'u's-Sahîh*, İstanbul 1992, 70 Et'ime, 10 (VI/200); 72 Zebâih, 33 (VI/231-232); Muslim, Ebu'l-Huseyn Muslim b. Haccac el-Kuşeyrî, *Sahîhu Muslim*, İstanbul 1992, 34 Sayd 44 (II/1543-1544); İbn Mâce, 28 Sayd 16 (II/1079-1080 H.N.:3241); Ebû Davud, Suleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sunen*, İstanbul 1992, 26 Et'ime, 27 (IV/153-154 H.N.:3794); en-Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, *Sunen*, İstanbul 1992, 42 Sayd, 26 (VII/198-199 H.N.:4313-4314).

²³ el-Câhiz, *el-Evtân*, C. IV, s.117.

²⁴ Hadisin birinci kısmı için bkz: Ma'mer b. Râşid, Ebû 'Urve el-Ezdî, *el-Câmi'*, (Ebû Bekir Abdurrazzâk b. Hemmâm es-San'ânî (ö.211 H.)nin Musannef'i ile birlikte), Tahk.: Habîburrahman el-A'zamî, Beyrut 1403/1983, X, 415, 417; Hadisin ikinci kısmı için bkz: İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 424, 479, 481, 512; el-Buhârî, 51 Hibe, 2 (III/129); 67 Nikah 73 (VI/144); et-Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *Sunen*, İstanbul 1992, 13 Ahkâm 10 (III/623 H.N.:1338).

naklederek, Hz. Peygamber'in bir beşer olarak hangi yiyecek ve yemeklerden hoşlandığına işaret etmektedir²⁵.

el-Câhız, güzel ahlakı tamamlamak üzere gönderilen Hz. Peygamber'in insanlara karşı nasıl şefkatli ve merhametli davrandığını, hoşgörüsü ve affediciliğini şu sözleriyle ifade etmektedir:

Hz. Peygamber yemeği yerde yedi. Yere otururdu. Aba giyerdi. Garibanlarla sohbet ederdi. Çarşılarda dolaşır. Elini yastık ederdi. Kendinden kısas alınmasına izin verirdi. Parmaklarını yalardı. Yaslanarak yemek yemezdi. Ağız dolusu güldüğü asla görülmemiştir. ...Hz. Peygamber, tek başına yemek yemedi, kölesini dövmedi, Allah yolunda olması hariç hiç kimseye eliyle vurmadı. Hz. Peygamber, son derece sabırlı ve affediciydi. Mekke'nin fethi gününde olanlar, bunun apaçık ve en mükemmel delilidir. Hz. Peygamber, Mekke'ye girdiği esnada karşısındakiler (Müşrikler) onun amcasını, amca çocuklarını, dostlarını, arkadaşlarını öldürmüşler, mahallesinde onu muhasara altına almışlardı, arkadaşlarına en şiddetli bir şekilde işkenceler yapmışlardı, onu yaralamışlardı, ona eziyet etmişlerdi, ona küstahça tavır sergilemişlerdi, onu tuzağa düşürmek için hep birlikte anlaşmışlardı. Müşriklerin bütün direnişlerine rağmen, Hz. Peygamber galip gelip Mekke'ye girdiğinde onlara: Kardeşim Yusuf'un dediği gibi söylüyorum: 'Bugün azarlanacak değilsiniz, Allah sizi bağışlasın. O, merhamet edenlerin en merhametlisidir'^{26''27}.

el-Câhız'a göre Hz. Peygamber, bir beşer ve insan olmakla birlikte, ahlâk bakımından onların en üstünüydü. Onda daha önce asla bir beşerde bulunmayan ve bundan sonrada yine herhangi bir beşerde bulunmayacak ahlâkî davranışların olduğunu söylemektedir²⁸.

el-Câhız, bütün insanlara peygamber olarak gönderildiğine inandığı²⁹ Hz. Peygamber'in cömertliği hakkında ise şu cümleleri söyler:

²⁵ el-Câhız, *el-Buhalâ'*, s.10.

²⁶ 12 Yusuf, 92.

²⁷ el-Câhız, *el-Beyân*, C. II, s.30.

²⁸ el-Câhız, Hz. Peygamber'in sabrının, hilminin, vefasının, zühdünün, cömertliğinin, tevâzu'unun, yardımseverliğinin, dostluğunun, ilminin ve cesaretliliğinin hiç kimsede bulunmadığını söylemektedir. Bkz.: el-Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr, "*Kitâbu'l-Hucce fi Tesbîti'n-Nubuve*", Resâilu'l-Câhız, Mısır 1399/1979, C. III, ss.280-281.

²⁹ el-Câhız, *el-Hayevân*, C. V, ss.70-71.

“Hz. Peygamber, para üstüne para koymadı. Kerpiç üstüne kerpiç de koymadı. Arap yarımadasına sahip oldu. Zekâtları teslim aldı. Irak’ın göllerinden, Umman sahiline ve Yemen’in köylerine kadar her yerden ona mallar getirildi. Ama öldürüldüğünde zırhı rehindi. Ondan bir şey istendiğinde ‘hayır’ dediği duyulmamıştır. İsteneni verir, sözünü yerine getirirdi. Şairler onu cömertliğinden dolayı övdüler. Hatipler onu hoşgörüsüyle andılar. Yalnızca bir tek adama, bir koyun ve bir deve sürüsü verdi. Bir Arap hükümdar verse verse yüz deve verirdi ve onun için ‘bir sürü deve verdi’ denilirdi. Hâlbuki Hz. Peygamber, bin deve vermişti³⁰. Adam develerin çokluğunu görünce; ‘senin peygamberliğine şahitlik ederim’ dedi. Bu normal insanların yapabileceği bir şey değil...”³¹

el-Câhiz, Hz. Peygamber’in vahiy almadığı konularda bir beşer gibi gaybı bilemeyeceğini fakat hilm, ilim, sabır, yakîn, cesaret, temizlik, re’y, doğruluk, kemâliyyet ve olgunluk gibi konularda ise insanlardan üstün olduğunu ifade etmiştir³². Ona göre Hz. Peygamber, örnek alınması gereken bir ahlaka sahiptir³³. Buna mukabil Hz. Peygamber’in bilgi, beceri ve tecrübe gerektiren dünyevi konulardaki davranışları bağlayıcı değildir. Özellikle Hz. Peygamber’in kendi toplumundaki tıbbî uygulamaları yansıttığı ifadeleri bu bağlamda değerlendirilmelidir³⁴.

Bunlara ilaveten el-Câhiz, Hz. Peygamber’in konuşurken kelimeleri özenle seçtiğini, fasih/beliğ konuştuğunu ve maksadını en güzel bir şekilde ifade ettiğini söyler. Ona göre dil konusunda, Hz. Peygamber’e **جوامع الكلم** (az sözle çok şey ifade etme) ve **علم فصل الخطاب** (kesin ve doğru konuşma ilmi) gibi edebî ayrıcalıklar verilmiştir³⁵. Ona göre Hz. Peygamber’in sözlerinin benzerini hiç kimse söyleyememiş ve bu sözlerin çoğu konuşma diline girmiş veya mesel haline gelmiştir. Hz. Peygamber’in

³⁰ Kaynaklarda Hz. Peygamber’in “kime, niçin, nerede ve ne zaman?” bin deve verdiği dair bir bilgiye rastlanılmamıştır.

³¹ el-Câhiz, *el-Buhalâ’*, s.132.

³² el-Câhiz, Ebû Osman ‘Amr b. Bahr, *el-Bursân ve'l-Urcân ve'l-Umyân ve'l-Hûlân*, Tahk.: Muhammed Mürsi el-Hûlî, Beyrut 1408/1987, s.254.

³³ el-Câhiz, *el-Beyân*, C. II, s.28.

³⁴ el-Câhiz, *el-Bursân*, ss.253–254.

³⁵ el-Câhiz, *el-Beyân*, C. II, s.15; ss.17–18; s.28.

mesel haline gelmiş sözlerinden bazıları şöyledir: يا خيل الله اركبي³⁶ (Ey Allah'ın süvarileri! davranın), ماتت حتف أنفه³⁷ (öldü), إنا لان حمى الوطيس³⁸ (İşte şimdi harp kızıştı), لا تنتنج فيه عنزان³⁹ (İki keçi onda toslaşmaz), كل الصيد فى بطن الفرا⁴⁰ (Bütün avlar, vahşi eşeğin karnındadır), هدنة على دخن⁴¹ (Barış, duman üstündedir), لا يسع المؤمن من جحر مرتين⁴² (Mü'min, bir delikten iki defa ısırılmaz). el-Câhız'a göre, bu tür güzel ve deyimsel sözleri ifade etmede, Hz. Peygamber'i hiç kimse geçememiştir. Bütün bu hadisler, darb-ı mesel olmuştur⁴³. Fakat bu rivayetlerden bazılarının Hz. Peygamber'e ait olduğu şüphelidir. Dolayısıyla kaynakların Hz. Peygamber'e aidiyetini doğru-

³⁶ Bu ifadenin Hz. Peygamber'e ait olduğuna dair bir bilgiye rastlanılmamıştır. Benzeri içerikli rivayet için bkz.: Ebû Davud, 15 Cihâd, 49 (III/55-56 H.N.:2560); el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali, *Şu'abu'l-İmân*, Tahk.: Muhammed es-Sa'îd Besyünî ez-Zağlul, Beyrut 1410, C. VII, s.362; İbnü'l-Esîr, Mecdudîd Ebû's-Saadât el-Mubarak b. Muhammed, *en-Nihaye fi Çaribi'l-Hadis ve'l-Eser*, Kahire 1322, C. II, s.9.

³⁷ Bu ifadenin Hz. Peygamber'e ait olduğuna dair bir bilgiye rastlanılmamıştır.

³⁸ Abdurrazzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, V, 380; el-Humeydî, Ebû Bekr Abdullah b. ez-Zubeyr b. İsâ el-Kureşî, *el-Musned*, Tahk.:Habîburrahman el-A'zamî, Beyrut t.y., C. I, s.218; İbn Hanbel, *el-Musned*, I, 207; Muslim, 32 Cihâd, 76 (II/1398-1399).

³⁹ el-Kudâî, Ebû Abdullah Muhammed b. Sellâmeb. Ca'fer b. Ali, *el-Musned*, Tahk.: Abdulmecid es-Selefi, Beyrut 1986, C. II, ss.46-48.

⁴⁰ ed-Deylemî, Ebû Şücâ' Şireveyh b. Şehridâr b. Şireveyh el-Hemedânî, *el-Firdevs bi Me'sûri'l-Hitâb*, Tahk.: es-Sa'îd b. Besyünî Zağlul, Beyrut 1986, C. V, s.367.

⁴¹ et-Tayâlisî, Ebû Davud Suleyman b. Davud, *el-Musned*, Beyrut t.y., s.59; İbn Hanbel, *el-Musned*, V, 386, 403; Ebû Davud, 34 Fiten, 1 (IV/446 H.N.:4245).

⁴² el-İsbehânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah, *Hilyetu'l-Evliyâ ve Tabakâtu'l-Asfiyâ*, Beyrut 1405/1985, C. VI, s.127; Bu hadis kaynaklarda لا يلدغ lafzıyla rivayet edilmiştir. Bkz.:et-Tayâlisî, *el-Musned*, s.250; İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 115, 379; ed-Darimî, 20 Rikâk, 65 (II/625 H.N.:2784); el-Buharî, 78 Edep, 83 (VII/103); Muslim, 53 Zühd, 63 (III/2295); Ebû Davud, 40 Edep, 29 (V/185 H.N.:4862); İbn Mâce, 36 Fiten, 13 (II/1318 H.N.:3982-3983).

⁴³ el-Câhız, *el-Beyân*, C. II, s.15; ss.17-18; C. IV, s.32; el-Câhız, *el-Hayevân*, C. I, s.335; C. II, s.256; C. IV, s.275; el-Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr, "*el-Kavlu fi'l-Biğâl*", Resâilu'l-Câhız, Mısır 1399/1979, C. II, ss.222-223; el-Câhız, *el-Bursân*, s.292; Hz. Peygamber, 'Şimdi vetîs kızıştı' sözünü Huneyn savaşının en şiddetli bir anında söylemiştir. Bu söz, harb manasında, istiare edilerek kullanılmıştır. Yani Hz. Peygamber, 'harb kızıştı' demek istemiştir. Burada 'vetîs' kelimesi yerine, 'tandır' kelimesini kullanmamıştır. Zira 'tandır' bilinen bir ateş yeridir. Hâlbuki 'vetîs' kelimesi daha çok, büyük bir ateş yerini ifade etmek için kullanılmaktadır. Bu söz, Hz. Peygamber'den önce, hiçbir kimse tarafından söylenmemiş ve kullanılmamıştır. Bkz.: en-Nevevî, Ebû Zekeriyya Yahya b. Şeref, *Şerhu Sahîhi Muslim*, Beyrut 1392, C. XII, s.116.

lamadığı bu yaygın/meşhur sözlerin, Hz. Peygamber'e izafe edildiği kanaatindeyiz.

el-Câhız, Hz. Peygamber'in lisan yönünden Arapların en fasihi, en güzel şekilde konuşanı, en derin manalı ve kolayca söz söyleyeni olduğunu şöyle dile getirir:

“Çünkü o, Arap topluluğundandır ve Haşim oğulları kabilesindedir. Dayıları, Zühre oğullarındandır. Süt akrabaları, Sa'd b. Bekir oğullarındandır. Yetiştirmesi, Kureyş'tedir. Evliliği, Esed b. Abdiluzza oğullarındandır. Hicreti, Amr oğullarındandır. Onlar da Evs ve Hazreclilerdir. Burada Kureyş'in zikredilme sebebi ise onların Arapların lisan yönünden en fasihi, beyan yönünden en üstünü olmalarındandır. Hz. Peygamber buyurdu ki: 'Ben, Arapların en fasihiyim. Üstelik ben Kureyş'tenim ve Benî Sa'd b. Bekir kabilesinde yetiştim’”⁴⁴.

Şüphesiz sözü en güzel söyleyenlerden ve anlatımı en güzel olanlardan biri olan Allah Resûlünün sözlerini el-Câhız, şu sözleriyle takdir etmektedir:

“Hz. Peygamberin sözleri, harfleri az, manası çok, yapmacıktan ve zorlamadan uzak olup Allah'ın da dediği gibidir: 'Ey Muhammed de ki: 'ben olduğundan başka türlü görünenlerden de değilim'⁴⁵. Nasıl olmasın ki, sözü ağızda boğmayı ve yapmacık ifadelerle konuşmayı ayıplamış, uzun olması gereken yerde uzun, kısa olması gereken yerde kısa konuşmuştur. Garip ve anlaşılmaz kelimeleri kullanmaktan kaçınmış, sözü uzatılması gereken yerde uzatmış, kısa ve öz olması gereken yerde de çok veciz ifadeler kullanmıştır. Konuşmaları, hikmet mirasına dayanan, ismetle donatılmış sözlerden ibarettir. Onun sözleri ismetle donatılmış, ilahî teyid ve yardımla desteklenmiştir. Allah onun sözlerine muhabbet katmış ve onları kabule şayan kılmıştır; onlarda azâmet ve tatlılığı birleştirmiş, güzellik ve anlaşılma bir araya getirmiştir. Hz. Peygamber'in sözleri, dinleyenin tekrarına ihtiyaç duymayacağı kadar özlüdür... Konuşurken amacı, hasmı sustur-

⁴⁴ el-Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr, *“Risâle fî Tafâdîli'n-Nutkr'alâ's-Samt”*, Resâilu'l-Câhız, Mısır 1399/1979, C. IV, s.238; el-Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, *“Kitâbu'l-Evtân ve'l-Buldân”*, Resâilu'l-Câhız, Mısır 1399/1979, C. IV, s.117; Bu hadis aslı olmadığına ve uydurma olduğuna dair bkz: el-Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfu'l-Hafâ ve Müzîlu'l-İlbâs Ammaştehere mine'l-Ehâdis 'alâ Elsineti'n-Nâs*, Tashih: Muhammed Abdulaziz el-Hâlidî, Lübnan 1408/1988, C. I, s.182.

⁴⁵ 38 Sad, 86.

mak olmazdı, muhatabının anladığı dilden konuşurdu. Sadece doğruları delil olarak kullanırdı ve sadece hakkın üstün olmasını arzu ederdi. Hileye başvurmaz, aldatmaya çalışmazdı. Önünden ve arkasından kimseyi çekiştirmezdi. Ne çok hızlı ve ne de çok yavaş konuşurdu... Sonra insanlar, onun sözü kadar faydalı, tatlı, ölçülü, kapsamlı, istenileni en iyi şekilde ifade eden; geniş, açık, derin manalı, yerinde ve kolayca söylenmiş söz görmemiştir. Haber sahiplerinden aldığım cümleleri bu kitapta topladım. İlimden nasibi az ve sözün değerini takdir edemeyen bazıları sanırlar ki biz bütün bunları onu övmek, onda olmayan şeyleri varmış gibi göstermek için söylüyoruz. Asla! Olmayan varmış gibi göstermeyi alimlere haram eden, yapmacık söz söylemeyi hikmet sahiplerine ve yalan söz söylemeyi de fakihlere çirkin kılan Allah'a yemin olsun ki, çabası boşa gidenden başka kimse böyle bir iddiada bulunmaz"⁴⁶.

3. el-Câhız'a göre Sahâbe

Hadislerin ilk ravisi olan sahabenin adalet yönünden tenkit dışında tutulduğu tarihi bir gerçekliktir. el-Câhız, sahabenin mallarını İslam'ın yayılması için harcayan ve ihtiyacı olduğu halde çocuklarına miras bırakmayan insanlardan oluştuğunu söylemektedir. Onların şahsi menfaatlere kapılıp Hz. Peygamber'e yalan isnatta bulunmalarının mümkün olmadığını belirtir. Öyle bir karaktere sahip olsalardı, İslam'ın yayılması için çok çetin sıkıntılara katlanmalarına gerek olmadığını vurgulayarak⁴⁷, sahâbe hakkında hem dini bir hassasiyetle hem de edebî bir üslupla şu ifadeleri söyler:

"Onlar, karanlığın lambalarıdır, insanoğlunun liderleri, yeryüzünün bereketleri, dünyanın süsleri, kendisiyle yola çıkanların yollarını kaybettirmeyen yıldızlarıdır. Kendilerine başvuran zalimleri aydınlatan fenerler, Allah'ın kendileriyle azı çoğalttığı, itaatkârı yücelttiği ve sayılarını çoğalttığı grupturlar... Onlar, bulanık gözlerin pasını gideyen, mantıklılarıyla hastalıklı zihinlerin zekâsını işleyen, uyuyan kalpleri uykularından uyandıran, kalpleri kötü adetlerinden kurtaran kimselerdir. Yine onlar, onur kırıcı olan kendini ifade edememe has-

⁴⁶ el-Câhız, *el-Beyân*, C. II, ss.16-18; el-Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr, *"Risâle fi'l-Belâğati ve'l-Îcâz"*, Resâilu'l-Câhız, Mısır 1399/1979, C. IV, s.151.

⁴⁷ el-Câhız, *Kitâbu'l-Hucce*, C. III, ss.227-228.

talığını tedavi edenlerdir. Şüphesiz bize apaçık bir metodu bıraktılar..."⁴⁸

Ayrıca sahabîler, İslam anlayışının temeli olan Kur'an ve kıraat meseleleri konusunda önemli hizmetlerde bulunmuşlardır. el-Câhız, sahabîlerin Hz. Peygamber'e yardımcı oldukları, onunla birlikte hicret ettikleri, yardımseverlikleri, sabırları ve faziletleri hakkında övücü ifadeler kullanmaktadır⁴⁹.

el-Câhız, sahâbenin faziletine dair bir çok hadis zikreder⁵⁰. Çeşitli eserlerinde sahâbe hakkında övgü dolu cümlelere yer vermiştir⁵¹. Bunlara mukabil "*Kitabu't-Tevhîd*" adlı eserinde Ebû Hureyre (ra)'nin Hz. Pey-

⁴⁸ el-Câhız, *el-Beyân*, C. II, ss.5-6; Fakat bazı çağdaş kaynaklarda Sahâbe ile ilgili olarak yanlışlıkla el-Câhız'a atfedilen görüşler vardır. Örneğin; bunların birisinde el-Câhız'ın Sahâbe hakkında "... Şu sözler el-Câhız'ındır. Fakat yine bunlar, hiçbir Sahâbinin muvafak etmediği; Ömer, Osman ve Aişe'nin yalancı olarak ilan ettikleri Ebû Hureyre'nin hadislerini rivayet eder ve delil olarak kullanırlar. Keza Ömer ve Aişe'nin yalancı olarak zikrettikleri ve hakkında; biz Rabbimizin kitabını ve Peygamberimizin sünnetini bir kadının sözüyle terketmeyiz... dedikleri Fatıma bt. Kays'ın sözüyle hükmederler" dediği rivayet olunmaktadır. Bkz: Koçkuzu, Ali Osman, *Rivâyet İlimlerinde Haber-i Vâhitlerin İtikât ve Teşri Yönlerinden Değeri*, Ankara 1988, s.200; Yazar bu görüşünü Talat Koçyiğit'in *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar* adlı eserine dayandırmaktadır. Oysa bu eserde böylesi bir iddiayı destekleyecek bir cümle yoktur. Muhtemelen yazar, Talat Koçyiğit'in "...İbn Kuteybe'nin *Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadîs* adlı eserinde, Mu'tezilenin hadisçiler hakkındaki görüşlerinden, el-Câhız'ın yukarıda zikrettiğimiz görüşlerine benzer başka örnekler bulmak mümkündür. Mu'tezile der ki:..." şeklindeki ifadelerini yanlış anlamış olmalıdır. Zira bu ibarede el-Câhız'ın değil, Mu'tezile mezhebine mensup diğer alimlerden söz edilmektedir. Ayrıca İbn Kuteybe'nin eserinde de söz konusu ifadeler kelimcilerin hadisçilere karşı eleştirileri olarak zikredilmektedir. Bkz: İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Ed-Dîneverî, *Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadîs (Hadis Müdâfaası)*, Çev.: M.H. Kırbaoğlu, İstanbul 1989, ss.69-72; Koçyiğit, Talat, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, Ankara 1989, ss.240-241.

⁴⁹ el-Câhız, *Kitâbu'l-Hucce*, C. III, s.281; el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, s.53; s.81.

⁵⁰ el-Câhız, *el-Beyân*, C. III, s.150; el-Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, *el-'Usmâniyye*, Tahk.: Abdusselam Muhammed Hârûn, Mısır 1374/1955, s.32; ss.180-186; el-Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, "*Kitâbu Fahri's-Sûdân 'ale'l-Bîdân*", Resâilu'l-Câhız, Mısır 1399/1979, C. I, s.181.

⁵¹ el-Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, "*Risâletu fi'l-Hakemeyn ve Tasvibi Emiri'l-Mü'minin Ali b. Ebî Tâlib fi Fi'lîhi*" Tahk.: Charles Pellat, *Mecelletu'l-Maşrîk*, 1958, ss.431-433; el-Câhız, *Fahru's-Sûdân*, C. I, ss.179-181; el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, ss.26-36; s.86; s.92; ss.93-95; el-Câhız, *el-Bursân*, ss.213-214; ss.250-251, s.252; el-Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr, "*el-Cevâbâtu ve İstihkaku'l-İmame*", Resâilu'l-Câhız, Mısır 1399/1979, C. IV, s.292.

gamber'den hadis rivayet etme konusunda güvenilir olmadığını söylediği iddia edilmektedir⁵². el-Câhız'ın bu eseri matbu olmadığı için söz konusu iddiayı teyit etme imkanımız olamamıştır. Aslında el-Câhız'ın "*Kitabu't-Tevhîd*" adlı bir eseri olmamakla birlikte tevhid ile ilgili faydalı eserleri mevcuttur⁵³. Bazı kaynaklarda ise el-Câhız'ın "*Kitâbu'l-Muhâtabât fi't-Tevhid*" adlı eserinin olduğu tespit edilmiştir⁵⁴.

el-Câhız, Hz. Aîşe hakkında nakledilen bir rivayetin akabinde "Mü'minlerin annesi, Hz. Ebû Bekir'in kızı hakkında söyledikleri söz ne kötüdür" diyerek böylesi rivayetlere bile tahammülünün olmadığını belirtir⁵⁵. Yine el-Câhız, Hz. Osman'ı eleştiren muhalifine karşı çıkmış; onu aceleci olmak ve gerçek konusunda hataya düşmekle itham etmiştir⁵⁶.

el-Câhız, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin sahih tevhit anlayışına sahip olduklarını, Kitap ve Sünnet'e bağlı kaldıklarını ifade eder. Buna mukabil Mu'aviye (ö.60/680) hakkında ise; "birlik yılı" diye isimlendirdiği senenin, kahr'ın ve zorbalığın yaşandığı bir yıl olduğunu ve hilafet kurumunu Kısra saltanatına, Kayser zorbalığına dönüştürdüğünü ifade etmiştir. Mu'aviye'nin yaptığı en büyük hatalar ise, Hucr b. Adiy'i öldürtmesi, Amr b. As'ı haracla doyurması, halkı oğlu Yezid'e biat etmeye zorlaması, fey'i kendisine ayırması, valileri kendi hevasına göre seçmesi, had ve cezaları uygulamayı aracılık ve akrabalık yoluyla ihmal etmesidir. Ayrıca "Çocuk yatağıdır (yani nikâhın sahibi-nindir). Zina eden erkeğin hakkı ise hüsrân ve mahrumluktur"⁵⁷ hadisine

⁵² İbn Ebi'l-Hadîd, İzzeddin Ebî Hamid Abdulhamîd b. Hibbetullah el-Medâinî, *Kitâbu Nehci'l-Belâğâ*, Şerh: Muhammed b. Ebî Ahmed el-Huseynî, Mısır 1329, C. XX, s.31.

⁵³ İbnu'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahya, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, Neşr: Susanna Diwald-Wilzer, Beyrut 1409/1988, s.68.

⁵⁴ es-Sendûbî, *Edebu'l-Câhız*, s.139; Bunlara ilaveten en-Nazzâm'ın "*Kitabu't-Tevhîd*" adlı bir eserinin var olduğunu tespit ettik. Bkz: İbnu'n-Nedim, *el-Fihrist*, (Tecdüdü baskısı), s.299.

⁵⁵ el-Câhız, *el-Hayevân*, C. V, s.317.

⁵⁶ el-Câhız, *Kitâbu'l-Hucce*, C. III, s.232.

⁵⁷ Malik b. Enes, *el-Muwatta'*, 36 Akdiye, 20 (II/739-740); et-Tayâlîsî, *el-Musned*, s.15, 155, 169, 204; Abdurrazzâk b. Hemmâm, *el-Musanef*, III, 321-322; IV, 148; VII, 99-102, 134, 218-219, 442-444; IX, 47-48; Sa'îd b. Mansûr, Ebû Osman Sa'îd b. Mansûr b. Şu'be el-Horâsânî, *Kitâbu's-Sunen*, Tahk.: Habîburrahman el-'Azamî, Hindistan 1982, C. I,

muhalefet ettiği gerekçesiyle de onun hakkında sert ifadeler kullanmıştır. Hatta zikredilen nedenlerden dolayı zamanının bazı alimlerinin Mu'aviye'yi tekfir etmemekle küfre düştüklerini ifade eder⁵⁸. Bu tutumuyla el-Câhız'ın sahabe konusundaki görüşlerinde tutarsızlık olduğu görülmektedir. İnsan olarak sahabenin de hata yapabileceği dikkate alındığında onun sahabe konusundaki bu ölçüsüz uslûbunu tasvip etmek mümkün görülmemektedir.

4. el-Câhız'ın göre Haber Kavramı

el-Câhız, haber kelimesini, hem Hz. Peygamber'in söz veya işleri hem de onun haricindeki insanların söz ve işleri anlamında kullanmıştır. el-Câhız, *حamal الأخبار* (Hummâlu'l-Ahbâr)⁵⁹, *أصحاب الأخبار* (Ashâbu'l-Ahbâr)⁶⁰,

ss.149-150; C. II, ss.106-107; İbn Ebî Şeybe, Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrahim İbn Osman Ebî Bekir el-Kufî, *Kitâbu'l-Musannef fi'l-Ehâdisi ve'l-Âsâr*, Tahk.: Kemal Yusuf el-Hût, Riyad 1409, C. IV, s.51; C. V, s.518; C. VI, s.8; İbn Hanbel, *el-Musned*, I, 25, 59, 65, 69, 104; II, 179, 207, 239, 280, 386, 475; IV, 186-187, 238-239; V, 267, 326; VI, 37, 129, 200, 237, 246; ed-Darimî, 11 Nikâh, 41 (II/473, H.N.:2241-2242); el-Buharî, 34 Bü-yü", 3, 100 (III/ 5, 39); 44 Husûmât, 6 (III/91); 55 Vasâyâ, 4 (III/187); 64 Meğazî, 53 (V/96); Muslim, 17 Ridâ', 36, 37 (II/ 1080-1081); İbn Mâce, 9 Nikâh, 59 (I/646-647, H.N.:2004-2007); Ebû Davud, 13 Talâk, 34 (II/703-707, H.N.: 2273-2275); et-Tirmizî, 10 Ridâ', 8 (III/ 463, H.N.:1157); en-Nesâî, 27 Talâk, 48, 49 (VI/180-181, H.N.:3480-3485).

⁵⁸ el- Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr, "*Risâle fi'n-Nâbite*", Resâilu'l-Câhız, Mısır 1399/1979, C. II, ss.11-12; el-Câhız, *el-Hakemeyn*, s.449; el-Câhız, bir kimsenin hangi davranışlardan dolayı tekfir edilebileceği hususunda ise şunları söylemiştir: "Tekfir konusunda gerçekleşen husus, kitap ve sünneti inkar etmektir... Bununla birlikte bu asrın ehlinden olan birçok kimse, Mu'aviye'yi tekfir etmemekle küfre düşmüşlerdir... Üstelik öldürmekten dolayı kafir ismini hak eden, Kabe'yi yıkmak ve sünnet'i reddetmekten dolayı kafir ismini kazananlar gibi değildir. Aynı şekilde Allah'ı yarattıklarına benzetmekten dolayı kafir ismini hak eden, zulümden dolayı kafir ismini hak eden gibi değildir... Dolayısıyla onlar Kabe'yi yıktılar, onun mahremiyetini çiğnediler. Cuma namazını güneşin batışına kadar ertelediler. Birisi "Allah'tan kork, namazı geciktirdin..." dese, onlar o adamı bu sözünden dolayı hiç çekinmeden öldürürlerdi. Onun bu sebepten dolayı öldürüldüğünün bilinmesi, namazın inkarından daha kötüdür. Öyleyse nasıl oluyor da kul, kötü bir amelinden dolayı kafir sayılıyor da ondan daha büyük bir şeyden dolayı kafir sayılmıyor?" Bkz.: el-Câhız, *Risâle fi'n-Nâbite*, C. II, ss.12-16.

⁵⁹ el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, s.99.

⁶⁰ A.g.e., s.115, s.249; el-Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr, "*Fadlu Haşim 'ala Abdî'ş-Şems*", Resâilu'l-Câhız, (Hasan Sendubî neşri), Mısır 1352/1933, s.107; el-Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr, "*Makâletu'z-Zeydiyye ve'r-Râfizîyye*", Resâilu'l-Câhız, Mısır 1399/1979, C. IV, s.312; el-Câhız, *el-Hayevân*, C. I, s.146.

رواة الأخبار (Ruvâtu'l-Ahbâr)⁶¹, "horozla ilgili haber ve hadislerden varid olanların bazıları"⁶², "Halbuki bizim onların dedikleri gibi anlamamız için Hz. Peygamber'den gelen bir habere dayanmamız gerekir"⁶³, "Sizler, haber bilgisine sahip değilsiniz. Dolayısıyla haberleri nasıl bilebilirsiniz?"⁶⁴, "Hüccet olması bakımından haberlerle şiirler arasında bir fark yoktur..."⁶⁵ gibi ifadeleriyle, haber kavramını kullandığı anlaşılmaktadır. Bir diğer ifadesinde Hz. Peygamber'e dayanan sözlere 'el-Haberu's-Sâdık' adını vermiştir⁶⁶.

el-Câhız, bir haberin bilgi kaynağı olabilmesi için, haberin doğru olmasını şart koşmuştur⁶⁷. Ebu'l-Hüseyin el-Basrî (ö.436/1044) ve el-Âmidî (631/1233), el-Câhız'ın haberi üç kısma ayırdığını ifade etmektedirler:

- 1-Doğruluğu kesin olarak bilinen haberler,
- 2-Yalan olduğu kesin olarak bilinen haberler,
- 3-Doğru veya yalan olma ihtimali bulunan, başka bir ifadeyle doğru veya yalan olduğu belli olmayan haberler⁶⁸.

246

OMÜİFD

el-Câhız, bir haberin tercih edilebilmesini yaygınlığına, ravilerinin sayısının çok olmasına, isnadlarının daha sahih ve daha meşhur, lafızlarının daha açık olmasına bağlamaktadır⁶⁹. el-Câhız, az sayıdaki kişinin haberinin çok sayıdaki kişinin haberinden daha kuvvetli olduğunu belirttikten sonra bir bilgi kaynağı olarak haberlerin değeri ve onların hüccet olması hakkında şunları söylemektedir:

⁶¹ el-Câhız, *Fadlu Haşim*, s.70.

⁶² el-Câhız, *el-Hayevân*, C. II, s.354.

⁶³ el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, ss.117-119.

⁶⁴ A.g.e., s.160.

⁶⁵ A.g.e., s.124.

⁶⁶ el-Câhız, *el-Hayevân*, C. VII, s.73.

⁶⁷ el-Câhız, *Kitâbu'l-Hucce*, C. III, ss.225-226.

⁶⁸ Ebu'l-Hüseyin el-Basrî, Muhammed b. Ali b. et-Tayyib, *Kitâbu'l-Mu'temed fi Usûli'l-Fıkh*, Tahk.:Muhammed Hamidullah, Hasen Hanefî, Muhammed Bekir, Dimeşk, 1384/1964, C. II, ss.544-545; el-Âmidî, Seyfuddin Ebu'l-Hasen Ali b. Ebî Ali, *el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm*, Tahk.:Seyyid el-Cemîlî, Beyrut 1404, C. II, ss.17-18.

⁶⁹ el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, s. 3; el-Câhız, *el-Hayevân*, C. II, ss.132-133; el-Câhız, *el-Beyân*, C. IV, s.28; ss.31-32.

“Fıkıhçı ve kelimcilerin Âsâr'ı (hadisleri) açıklamayı ve tashih etmeyi terk etmeleri gerçekten hayret edilecek bir durumdur. Çünkü insanlar, haber sayesinde gerçek Nebî ile sahtesi, doğru söyleyen ile yalan söyleyen, şeriat ile sünnet, farz ile nafîle, haram ile helal, şaz ile yaygın olanlar, red ve muaraza, cennet ile cehennem arasındaki farkı bilirler. Haberlerin kısımları, Hz. Peygamber'in mucizeleri, nübüvvetinin delilleri, şeriat ve sünnetlerini zikrettim. Sonra hadislerin taksimatını yaptım ve onları derecelerine göre ayırdım. Yine hıfzı zayıf, sema'ı az; hıfzı iyi sema'ı çok olanların haberlerden nasıl istifade edebileceği gibi konuları özetledim”⁷⁰.

Ayrıca el-Câhiz, haber verme ve haber alma isteğinin insanların karakterinde var olduğunu ve bu karakter sayesinde geçmişten-geleceğe, hazır bulunanlar-hazır bulunmayanlara haberler naklettiğini ifade ederek haberlere duyulan ihtiyacı dile getirmiştir⁷¹. Ona göre akıl tek başına bilgi tahsili için yeterli değildir. Bu nedenle geçmişe ait haberleri mutlaka derleyip toplamak gerekir⁷². İnsanlar sadece duyuları vasıtasıyla elde ettikleri bilgilerle, kendi lehlerine ve aleyhlerine olanları tespit edemeyecekleri için, Allah onlara geçmişte yaşanmış olanların anılarını, salih selefin edebini, ilahi kitapların bilgisini elde etme yolunu öğretmiştir. Peygamberlerin hayatlarını ve geçmiş medeniyetlere ait haberleri öğrenmeksizin çok az bilgi sahibi olunacağından, işlerin doğrusu ile yanlış kolaylıkla birbirinden ayırt edilemez. Bundan dolayı her asırdaki insanlar kendilerinden sonra gelen nesillere, kendilerinden öncekilerin haberlerini aktarırlar⁷³.

el-Câhiz, çelişkili olan ve tabiatta mümteni' olan haberlerin hüccet ifade etmediğini, bu tür haberlerin muhakkak tetkik edilmesi gerektiği görüşündedir⁷⁴. Ayrıca el-Câhiz, birçok kimsenin naklettiği haberin yalan olmasını muhal görmektedir. Çünkü ona göre birçok kimsenin aynı zamanda, aynı manada ve yalan haber üzerinde birleşmeleri imkânsızdır⁷⁵.

⁷⁰ el-Câhiz, *Kitâbu'l-Hucce*, C. III, ss.223-224.

⁷¹ el-Câhiz, Ebû Osman 'Amr b. Bahr, "*Kitmânu's-Sırrı ve Hıfzu'l-Lisân*", Resâilu'l-Câhiz, Mısır 1399/1979, C. I, s.143.

⁷² el-Câhiz, *Kitâbu'l-Hucce*, C. III, s.237.

⁷³ A.g.e., C. III, s.239.

⁷⁴ el-Câhiz, *el-Hayevân*, C. III, ss.238-239.

⁷⁵ el-Câhiz, *Kitâbu'l-Hucce*, C. III, s.241; s.248.

Bunlara ilaveten el-Câhız'ın açıkça mütevâtir haber kavramını kullandığını da görmekteyiz:

“Senin bilmediğin fakat başkalarının bildiği bir konu hakkında bilgi sahibi olmanın tek yolu, **mütevâtir haberler**dir. Dost, düşman, iyi ya da kötü niyetli kimseler tarafından bilinebilen bu haberler, insanlar arasında yaygın olan haberlerdir. Bu haberleri duyan kimsenin onu tasdik etmesinde bir zorluk yoktur. Alim ve cahil kimseler, bu tür haberleri bilmede eşittirler. Bir de bundan daha özel bir anlamda gelen, ancak sormak ve araştırmak suretiyle öğrenilebilen haberler vardır. Bu haberlerin de, haber verenlerin durumlarının farklı oluşu, uzak bölgelerde bulunmaları dolayısıyla tanışmamaları ve aynı haber üzerinde ittifaklarının mümkün olmaması –ki bu konuda insanların çoğu cahil de olsa- gibi nedenlerle, yalan olması imkânsızdır ve batıl üzerinde ittifak etmek de mümkün değildir”⁷⁶.

el-Câhız, bazı güvenilir kişilerin hıyanet edebileceği ve doğru kimselerin yalan söyleyebileceğini aklen mümkün görmekle birlikte, mütevâtir haberlerde yalanın asla olamayacağını⁷⁷ ve mütevâtir haberlerin ilm-i yakîn ifade ettiğini vurgulamaktadır⁷⁸. Buna mukabil el-Câhız, haber-i vâhid'lerin doğruluğunu, kişinin ravi hakkındaki hüsn-i zannına ve adalete olan güvenine bağlı olduğunu ifade eder⁷⁹.

5. el-Câhız'a göre Sunnet Kavramı

el-Câhız, Kitap ve Sünneti, bilgilerin en yücesi, fikirlerin en şerefli olarak görmüş⁸⁰, 'indirilen kitapta ve nakledilegelen me'sur sünnette var mıdır?⁸¹; 'şiiir, Allah'ın Kitabında ve Peygamber'in sünnetinde yasaklanmış değildir⁸² cümleleriyle Hz. Peygamber'in sünnetine önem verdiğini

⁷⁶ el-Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, “*Risâletu'l-Ma'âş ve'l-Ma'âd*”, Resâilu'l-Câhız, Mısır 1399/1979, C. I, s.119.

⁷⁷ el-Câhız, *Kitâbu'l-Hucce*, C. III, ss.240–241.

⁷⁸ el-Câhız, *el-Ma'âş ve'l-Ma'âd*, C. I, ss.119–121.

⁷⁹ el-Câhız, *el-Ma'âş ve'l-Ma'âd*, C. I, ss.120–121.

⁸⁰ el-Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, “*Risâle Fi Nefyi't-Teşbîh*”, Resâilu'l-Câhız, Mısır 1399/1979, C. I, s.300.

⁸¹ el-Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr “*Risâle fî Tafdîli'l-Batn 'ale'z-Zahr*”, Resâilu'l-Câhız, Mısır 1399/1979, C. IV, s.166.

⁸² el-Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, “*Kitâbu'l-Kıyân*”, Resâilu'l-Câhız, Mısır 1399/1979, C. II, s.161.

ifade etmiştir. O, sünnet terimini, dine aykırı olan ve sonradan ihdas edilmiş şeyler anlamındaki bid'at kavramının karşıtı olarak zikretmektedir⁸³.

el-Câhız, süt içmeyle ilgili bir hadis hakkında şu yorumları yapmaktadır: “Onlar, bu hadisi, Hz. Ebû Bekir'in faziletini, Hz. Peygamber'e yakınlığını, Hz. Ömer'in onu öne almasını, Hz. Peygamber'in adetin de Hz. Ebû Bekir'i takdim etmesi olduğunu, Hz. Ömer'in bunu hatırlatmak için söylediğini haber vermek için nakletmemişler; bilakis içmede, sağı sola tercih etmede ve meclisin saygınlığını tanıtmadaki Hz. Peygamber'in sünnetini haber vermeyi istemişlerdir.”⁸⁴ Bu bağlamda el-Câhız'ın sünnet terimini, Hz. Peygamber'in yaptığı uygulamalar ve belirlediği davranış tarzları anlamında kullandığını söyleyebiliriz. Allah Resûlü'nün emir ve yasaklarının uygulamaya esas olması bakımından ayetten bir farkının olmadığını söyler⁸⁵. Yine el-Câhız, “Allah'ın kitabında ve Hz. Peygamber'in sünnetinde haram kılınmayan herşey mutlak olarak mübahtır”⁸⁶ söyleyerek sünnetin teşrî yönüne atıfta bulunmuştur.

el-Câhız, Emevîlerin küfre düşmelerine sebep olarak, onların Kur'an ve sünnet anlayışından uzaklaşmaları, hatta onları reddetmelerini delil getirir⁸⁷. Yine Rasulullah (sav)'ın davasının ve hükmünün açık bir şekilde inkar edilmesini; uygulanmakta olan sünnetin, yaygın olan uygulamaların terk edilmesini tekfir konusu olarak görmüştür. el-Câhız'a göre sünnet de kitap gibidir. Onun destekleyicisi ve açıklayıcısıdır. Kur'an'ı inkar edenin tekfir edilmesi gibi sünneti inkar edenin de tekfir edilmesi gerekir. Fakat Kur'an'ı inkar, sünneti inkara göre azap yönünden daha şiddetli olacaktır⁸⁸. Bunlara ilaveten el-Câhız, muhatabıyla yaptığı bir tartışmada

⁸³ el-Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr, *'Sınaatu'l-Kelâm*”, Resâilu'l-Câhız, Mısır 1399/1979, C. IV, s.245.

⁸⁴ el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, s.74; el-Câhız, *el-Bursân*, ss.357–358.

⁸⁵ el-Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr *“eş-Şârib ve'l-Meşrûb”*, Resâilu'l-Câhız, Mısır 1399/1979, C. IV, ss.276–277.

⁸⁶ el-Câhız, *el-Kıyân*, C. II, s.147.

⁸⁷ el-Câhız, *Risâle fi'n-Nâbite*, C. II, s.11.

⁸⁸ A.g.e., C. II, s.11.

sünneti delil aldığını açıkça ifade etmektedir⁸⁹. Ayrıca O, sünnetin anlam ve gayelerinin bir karışıklığa ve çelişkiye düşülmeksizin kavranabilmesi için kişinin beyan bilgisine sahip olması gerektiği üzerinde ısrarla durmaktadır⁹⁰.

Sonuç olarak el-Câhız sünnet terimini, hadisçiler gibi Hz. Peygamber'in davranış ve uygulamaları anlamında kullanmıştır. el-Câhız'ın Sünnî muhatabına söylediği "Sizi tekfir ettiğimiz ve size karşı Kur'an ve sünnetle delil getirdiğimiz için bizi ayıpladınız"⁹¹ sözüyle de sünnete bağlılığını ifade ettiğini görmekteyiz.

6.el-Câhız'ın Hadis Rivayeti ve Hadis Kullanımı

el-Câhız, hem güvenilir olarak nitelendirilen alimlerden hem de zayıf olarak vasıflanan hadisçilerden rivayette bulunmuştur⁹². Kaynaklarımızda kendisinden sadece üç tane hadis nakledilmiştir⁹³. Buna mukabil O, eserlerinde kullandığı üslûp ve ansiklopedik bir yazar olması nedeniyle 250 OMÜİFD sahih, zayıf ve uydurma demeden birçok hadisle eserlerini doldurmuştur⁹⁴. el-Câhız'ın her türlü eserinde ve ele aldığı her konuda, muhakkak geçmiş dönemlere ait haber, şiir, kıssa, mesel ve konu ile ilgili ayet ve hadisler zikrettiği görülmektedir⁹⁵.

el-Câhız'ın hadisleri naklederken iki bakış açısına sahip olduğu görülmektedir. Bunlar; hadisleri genelde belağat açısından ele aldığı ve

⁸⁹ el- Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr, "Halku'l-Kur'an", Resâilu'l-Câhız, Mısır 1399/1979, C. III, s.296.

⁹⁰ el-Câhız, *el-Hayevân*, C. I, s.153-154.

⁹¹ el- Câhız, *Halku'l-Kur'an*, C. III, s.296.

⁹² Akyüz, *el-Câhız'ın Sünnet/Hadis Anlayışı*, ss.119-125.

⁹³ Akyüz, *el-Câhız'ın Sünnet/Hadis Anlayışı*, ss.125-128.

⁹⁴ el-Câhız, *el-Hayevân*, C. V, ss.155-156.

⁹⁵ el-Câhız, *el-Batn*, C. IV, s.162; s.233; el-Câhız, *Fadlu Haşim*, s.70; el-Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, "Mufâharatü'l-Cevârî ve'l-Çilman", Resâilu'l-Câhız, Mısır 1399/1979, C. II, ss.93-94; el-Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr, "Risâle fi'n-Nubl ve't-Tenebbul ve Zemmu'l-Kibr", Resâilu'l-Câhız, Mısır 1399/1979, C. IV, s.175; el-Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr, "Kitâbu'l-Vukalâ'", Resâilu'l-Câhız, Mısır 1399/1979, C. IV, s.98; ss.101-102; el-Câhız, *el-Buhalâ'*, s.60; el-Câhız, *el-Beyân*, C. I, s.228; C. III, ss.11-12; el-Câhız, *el-Ma'âş ve'l-Ma'âd*, C. I, s.105; el-Câhız, *el-Hakemeyn*, s.463; el-Câhız, *el-Hayevân*, C. VII, s.84; el-Câhız, *Kitmânu's-Sirr*, C. I, s.151.

hadisin sıhhatiyle ilgilenmediği *edebiyatçı kimliği* ve hadislerin nasıl anlaşılması ve yorumlanması gerektiği üzerinde yoğunlaşan *kelâmcı kimliği'*dir. Bu sonuncu kimliğinde el-Câhız, daha çok iğneleyici üslûp ve araştırmacı vasfını ön plana çıkarmakla birlikte⁹⁶ yine hadislerin sıhhatiyle pek ilgilenmediği görülmektedir. Hatta delil olarak naklettiği hadisler hakkında hadis alimlerinin değerlendirmelerine yer vermemiştir.

el-Câhız, *el-Beyânü ve't-Tebyîn* adlı eserinde edebiyatçı kimliğiyle naklettiği yaklaşık doksan hadisi belağat harikası olarak nitelendirmektedir⁹⁷. Fakat nakledilen hadislerin genelde senedleri zikredilmemiş olup hiçbirinin kaynağı da verilmemiştir. Senedini naklettiği hadislerin ravilerinin bir kısmı hadis alimleri tarafından güvenilir kabul edilmiş, bazıları zayıf; hatta bazıları da yalancı olmakla itham edilmiştir. Klasik hadis değerlendirmesi açısından bakıldığında, bu hadisler arasında Nebvî-Kudsî hadis çeşitleri, sahih-zayıf-uydurma hadis çeşitleri ve Merfu'-Mevkuf-Mürsel hadis çeşitleri yer almaktadır. Bazı hadislere ilk dönem eserlerinde, bazılarında Kütüb-i Sitte denilen muteber hadis kitaplarında, bazılarında ise *Hilyetu'l-Evliyâ'*, *Tarihu Dimeşk* gibi tabakât kitaplarında rastlanılmıştır. Hatta bir kısmına da darb-ı meselleri toplayan el-Meydânî (ö.518/1124)'nin *Mecmau'l-Emsâl* adlı eserinde rastlanılmıştır⁹⁸.

el-Câhız, görüşlerini ve düşüncelerini temellendirmek için hadislerden yararlanırken daha çok kelâmcı kimliğinin desteğini alır. Örneğin; el-Câhız, Allah'ın görülmesi meselesinde "Kıyamet günü Rabbinizi, ondördünde ayı gördüğünüz gibi göreceksiniz. Onu görmek için izdihama maruz kalmayacaksınız"⁹⁹ hadisini yanlış yorumlayan Müşebbihe'den bir grubun görüşüne katılmadığını ifade etmiştir¹⁰⁰. Ayrıca imamet konu-

⁹⁶ el-Câhız, *el-Hayevân*, C. VII, s.27.

⁹⁷ el-Câhız, *el-Beyân*, C. II, ss.18-39.

⁹⁸ Bu hadislerin kaynakları için bkz.: Akyüz, *el-Câhız'ın Sünnet/Hadis Anlayışı*, ss.240-250.

⁹⁹ İbn Hanbel, *el-Musned*, IV, 360, 362, 365; el-Buharî, 9 Mevâkitu's-Salât, 16, 26 (I/138-139,143-144); 65 Tefsiru'l-Kur'an (50), 2 (V/48); 97 Tevhit, 24 (VIII/179); Muslim, 5 Mesâcid, 211 (II/439); İbn Mâce, Mukaddime, 13 (I/63-64 H.N.:1779); Ebû Davud, 39 Sünnet, 19 (V/97-98 H.N.:4729); et-Tirmizî, 36 Sıfâtü'l-Cennet, 16 (IV/687 H.N.2551).

¹⁰⁰ el-Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, "*er-Radd ale'l- Müşebbihe*", Resâilu'l-Câhız, Mısır 1399/1979, C. IV, ss.12-13.

sunda zayıf hadisleri delil olarak kullanan Şia'yı bu tutumlarından dolayı tenkit etmiştir¹⁰¹.

B- el-Câhız'ın Hadis Yorumu ve Tenkitçiliği

1. el-Câhız'ın Hadisleri Anlaması/Yorumlaması

el-Câhız, hadislerin doğru anlaşılması ve yorumlanmasına büyük önem vermiştir. Bu bağlamda hadisleri doğru anlamak ve çelişkiden kurtarmak için kendine has yorumlar yapmıştır. Nitekim O, Hz. Peygamber'in manaları ve sebepleri farklı olan meseleler hakkında sözler söyleyebileceğini, dolayısıyla bu hadislerde ne kastedildiğinin iyi anlaşılması gerektiğini söyler¹⁰².

el-Câhız, hadisin yorumlanmasının gerekliliğini rivayetlerdeki eksiklik ve noksanlıklara bağlamaktadır. Zira hadislerden bazılarının kendi bağlamından koparılarak nakledilmesi hadisin doğru anlaşılmasının önündeki en büyük mani'dir. el-Câhız, bir taraftan hadislerin sadece lafzının rivayetiyle yetinilmesini eleştirirken diğer taraftan herhangi bir hadisin doğru anlaşılabilmesi için o hadisin sebab-i vürûd/söyleniliş sebebinin bilinmesinin önemine atıfta bulunmuştur¹⁰³.

el-Câhız'ın bağlamından koparılarak rivayet edilen ve anlaşılması güç olan hadisler hakkında şu örnekleri vermektedir:

Ebü Hureyre (ö.59/679) ve İbn Mes'ud (ö.32/652) tarafından merfu olarak rivayet olunan "üzüme, 'kerm' demeyiniz. Çünkü 'kerm' Müslümanın kendisidir"¹⁰⁴ hadisi bağlamından koparılarak rivayet edildiği için anlaşılammaktadır¹⁰⁵.

¹⁰¹ el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, s.150.

¹⁰² el-Câhız, *el-Hayevân*, C. II, s.115.

¹⁰³ A.g.e., C. I, s.339.

¹⁰⁴ Hemmâm b. Münebbih, *es-Sahîfe*, Hazırlayan:M. Hamidullah, Çev.: Talât Koçyiğit, Ankara 1967, s.98 H.N.:77; el-Buharî, 78 Edep, 102 (VII/115); Muslim, 40 Edep, 6-10 (II/1763); Ebû Davud, 40 Edep, 74 (V/255-256 H.N.:4974); (el-Buharî ve Muslim'deki bazı lafızlar 'kerm mü'minin kalbidir' şeklindedir).

¹⁰⁵ el-Câhız, *el-Hayevân*, C. I, s.340.

el-Câhız, “Zamana sövmeyiniz, zira zaman Allah’tır”¹⁰⁶ hadisini naklettikten sonra bunun en güzel açıklamasının, Abdurrahman b. Mehdî (ö.198/814) tarafından yapıldığını belirterek bu konuda Abdurrahman’ın şu izahı yaptığını nakletmektedir: “Bizce bunun izahı şöyledir: Söz konusu edilen kavim¹⁰⁷, ‘Bizi dehr’den başka bir şey helak edemez’¹⁰⁸ dediklerinde, Hz. Peygamber ‘bu dehr dedikleri, Allah’tır’ buyurmuştur. Yani zamanları helak eden Allah’tır. Hâlbuki sonradan bu sözün dehr için söylendiği zannedilmiştir.”¹⁰⁹

Yine el-Câhız, bir hadisin lafızlarının genel veya özel anlamlarda olmasına dikkat çeker. Ona göre genel lafızlarla gelen bir hadisin özel anlamda olmasına rağmen, umumî anlamda yorumlanması hadisin anlaşılmasında sıkıntılar doğuracağı kaçınılmaz bir gerçektir. Bu yüzden neyin hass, neyin âmm olduğunu ayırt etmek gerekir. Çünkü bu anlamlardan her birinin ayrı bir hükmü vardır¹¹⁰. Hadisler, mecâz ve kinâye gibi zâhirî mananın dışında bir anlam ifade edebilirler. Arap dilinin inceliklerini, Allah Resûlü’nün (sav) üslûbunun özelliklerini, hadislerin söylendiği çevreyi derinlemesine bilmeden hadisi yorumlamak isabetli olmayabilir¹¹¹. el-Câhız, Arap dilinde hakiki anlamda kullanılmayıp, mecaz yolu ile başka manalarda kullanılan bir çok meseller zikreder. Bu meseller, halk arasında yaygın olup hiç kimse onları farklı anlamamıştır. Bunların başka anlamlara geldiğini ifade etmek, Arapça’yı bilmemek demektir. Oysa Arap dili, bu kullanımlar sayesinde zengin bir dil durumuna gelmiştir. Tihame, Hüzeyle ve Kinane halkı, hep bu tür konuşma ile anlaşır- lar. Çöllerde yaşamakta olan Arap bedevileri bu dille daha iyi anlaşır- lar.

¹⁰⁶ Hemmâm b. Münebbih, *es-Sahîfe*, s.108 H.N.:117; Malik b. Enes, *el-Muvatta’*, 56 Kelâm, 3 (II/984); İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 395, 491; el-Buharî, 78 Edep, 101 (VII/ 115); Muslim, 40 Edep, 15 (II/ 1763).

¹⁰⁷ Burada kastedilen kavim, öldükten sonra dirilmeye inanan ve maddecî kafirlere uyan Arap müşrikleridir. Bkz: et-Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerir, *Camiu’l-Beyân Fi Tefsiri’l-Kur’an*, Beyrut 1405, C. XXV, s.151.

¹⁰⁸ 45 Casiye, 24.

¹⁰⁹ el-Câhız, *el-Hayevân*, C. I, s.340.

¹¹⁰ el-Câhız, *el-Usmâniyye*, ss.137–138; s.140; el-Câhız, *el-Beyân*, C. IV, ss.31–32.

¹¹¹ el-Câhız, *el-Hayevân*, C. I, s.152; ss.299–300.

ve bu dili daha iyi bilirler. Onlar bu deyimler karşısında hiçbir tepki göstermezler ve en ufak bir itirazları da olmaz¹¹². Dolayısıyla hadislerin anlaşılması esnasında bu mecaz anlamları göz önünde bulundurmamak gerekmektedir. Örneğin; el-Câhız, “Sizin için hurma ne güzel haladır. Hurma Adem (a.s.)’in yaratıldığı balçığın artanından yaratılmıştır”¹¹³ hadisinin mana itibarıyla doğru olduğunu, fakat bu sözü ancak, kelamın mecazî yönünü bilmeyenlerin ayıplayabileceğini söyler¹¹⁴.

el-Câhız, hadislerin doğru anlaşılabilmesi için hadislerin zahiri ve genel anlamlarının dikkate alınması gerektiğini söyler. O, hadislerin şekline ve lafızlarına takılıp kalınmamasını, hadisin zahiri anlamının dışında da bir anlamının olabileceğini ve hadislerde kastedilen ilke, amaç ve değerlerin dikkate alınarak yorum yapılmasını arzu etmiştir¹¹⁵. Kertenkele’nin öldürülmesi¹¹⁶ ile ilgili hadisleri naklettikten sonra el-Câhız, “*Bütün bu hadisleri cahil olanlar, hayvanların hepsinin konuştuğunu ve hayvanların insanlar gibi ümmetlerden bir ümmet olduğunu iddia edenler, delil olarak getirirler?*”¹¹⁷ diyerek hadislerin zahiri anlamları dikkate alınarak yapılan yorumların hatalı olabileceğini ima etmiştir. Yine Hz. Peygamber’in hoş olmayan bazı davranışlarla ilgili söylediklerinin¹¹⁸ akabinde hadisçilere karşı yaptığı eleştirisinde bu hususa dikkat çekmeye çalışmıştır:

¹¹² el-Câhız, *el-Hayevân*, C. V, ss.424–425.

¹¹³ es-Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr, *el-Leâli’l-Masnûa fi’l-Ehâdisi’l-Mevdûa*, Lübnan t.y., C. I, s.155; Krş.: Ebû Ya’lâ, Ahmed b. Ali el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsilî, *el-Musned*, Tahk.: Hüseyin Esed, Dimeşk 1404/1984, C. I, s.353; el-Aclûnî, *Keşfu’l-Hafâ*, C. I, ss.155-156; s.338.

¹¹⁴ el-Câhız, *el-Hayevân*, C. I, s.212.

¹¹⁵ el-Câhız, *el-Hayevân*, C. I, s.341.

¹¹⁶ Abdurrazzâk b. Hemmâm, *el-Musanef*, IV, 446-447; İbn Ebî Şeybe, *el-Musanef*, IV, 260; İbn Hanbel, *el-Musned*, VI, 83, 87, 109, 155, 271, 217, 462; el-Buharî, 59 Bed’u’l-Halk, 15 (IV/98); 60 Enbiya, 8 (IV/112); Muslim, 39 Selâm, 142-143 (II/1757-1758); İbn Mâce, 28 Sayd, 12 (II/1076 H.N.:3228-3231); Ebû Davud, 64 Edep, 162 (V/416 H.N.:5262); en-Nesai, 24 Hacc, 115 (V/209 H.N.:2883-2884).

¹¹⁷ el-Câhız, *el-Hayevân*, C. IV, ss.286–287.

¹¹⁸ Hadisler için bkz.: Hemmâm b. Münebbih, *es-Sahîfe*, s.100 H.N.:84; Ma’mer b. Râşid, *el-Câmi’*, XI, 456; İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 463, 484, 491; III, 298; VI, 51, 209, 230, 281; el-Buharî, 78 Edep, 100 (VII/115); Muslim, 40 Edep, 16 (II/1765); Ebû Davud, 40 Edep, 75, 86 (V/256-258 H.N.:4975-4979); et-Tirmizî, 40 İsti’zân, 18 (V/65 H.N.:2711).

“Onlar, sebepleri bilinmeyen bazı rivayetlerde belirtilen şeyleri çirkin gördüler. Fakat bizim ashabımız, bu rivayetlerdeki davranışları çirkin bulmuyorlar. Biz, onlara cevap vermiyoruz. Fakat bu rivayetler hakkında hadisçilerin, hoş görmemeden başka bir eleştiri yaptıklarını duymadık. Şayet onlar, meseleleri sebepleriyle ve delilleriyle birlikte rivayet etselerdi, hadisleri anlamadaki sıkıntılar azalardı. Öyle ki rivayetlerin çoğunun nerede ve niçin söylenildiği nakledilmemiştir. Olayın nasıl geliştiğini, ifadenin niçin söylenildiğini bırakıp, sadece lafzı nakletmekle yetindiler”¹¹⁹.

Bütün bunlara ilaveten el-Câhız, bazı hadislerin nasıl anlaşılması gerektiği konusunda da önemli açıklamalarda bulunmuştur. Örneğin; “köpeklerin öldürülmesi”¹²⁰ konusuyla ilgili olarak değişik manaları ifade eden birçok hadisten sonra şu ifadelere yer verir:

“Sizler yılan balığı ve kelerin mesh olunan iki ümmet olduğunu rivayet ettiniz; bazıları istakozun terzi olduğunu, iplikleri çaldığını ve bu yüzden mesh olunmuş olduğunu rivayet ettiler. Yine farenin de değirmenci olduğunu rivayet ettiniz. Yine yılanın deve şeklinde olduğu fakat ceza olarak Allah tarafından sürünge haline sokulduğu ve Allah'ın yılanı yerde sürünmekle cezalandırdığını, Süheyl yıldızının Yemen'de vergi toplayıcısı olduğunu; devenin şeytanlardan yaratıldığını iddia ettiniz ve bu konuda en çirkin te'viller de buldunuz. Köpeklerin cinlerden bir ümmet olduğunu ve mesh olunduğunu iddia ettiniz. Kurt köpekten daha çok şeytan olmaya layıktır. Çünkü o, vahşidir, yurdu yoktur. Saldırganlıkla ilgili darb-ı mesellerde onun adı geçmektedir. Halbuki köpekler evcildir, ev sahibidir. Köpek vefalıdır, Köpeğin faydaları zararlarından daha çoktur. Şayet köpekleri öldürme emri, genel ve mutlak olsaydı, insanlar köpek edinmekten vazgeçerlerdi. Halbuki tam tersine İslam tarihinde insanların köpek beslemeye devam ettiğini görüyoruz. Üstelik tarihte kadılar, fakihler, âbidler, valiler, zâhidler, iyiliği emredip kötülüğü yasaklayanlar, so-

¹¹⁹ el-Câhız, *el-Hayevân*, C. I, s.339.

¹²⁰ el-Câhız'ın zikrettiği bazı hadislerin kaynakları olmamasına rağmen bazıları için ise bkz.: Malik b. Enes, *el-Muvatta'*, 54 İsti'zân, 12-13 (II/969); İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, IV, 51, 263-265; V, 518, VI, 8; VII, 299; İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 4, 8, 22, 37, 47, 79, 116, 267, 345, 425; III, 333; V, 56-57; VI, 391; el-Buharî, 41 Hars, 3 (III/66-67); 59 Bed'u'l-Halk, 17 (IV/101); 72 Zebâih, 6 (VI/219-220); Muslim, 22 Musâkât, 47, 50-52, 53-58, 60-61 (II/1200-1204); Ebû Davud, 17 Edâhî, 21 (III/267-268 H.N.:2846); ed-Darimî, 7 Sayd, 2-3 (II/415-416 H.N.:2010-2014); et-Tirmizî, 16 Sayd, 16 (IV/78 H.N.:1486); İbn Mâce, 28 Sayd, 1-2 (II/1068-1069 H.N.:3203-3206); en-Nesaî, 42 Sayd, 12, 13 (VII/186-189 H.N.:4281-4288).

rumlu ve yetkili olan kimselerin, köpek veya köpek sahipleriyle mücadeleye ettiklerine dair bir bilgi nakledilmemiştir. Köpek beslediği için mahkemede şahitliği reddedilen kimse de duymadık. Öyleyse bu hadisler, sadece o dönem için ve bilinen bir anlamda söylenmiş olmalıdır. Aksi takdirde geçmiş asırlardaki bütün insanların, Hz. Peygamber'in emrine rağmen bir münkeri terk etmeme hususunda birleştiklerini düşüneceğiz ki bu mümkün değildir... İnsanlar köpek edinmeyi boş ve bâtl bir iş olarak görmediler... Sizler bütün hüdhüdleri Suleyman (a.s.)'in hüdhüdüne, bütün kargaları Nuh (a.s.)'un kargasına... hamlettiniz. Bütün bunlar reddedilecek hükümlerdir"¹²¹.

el-Câhız'ın bu ifadelerinden birkaç sahife sonrada Hz. Peygamber'in, belli bir sebebe bağlı olarak köpeklerin öldürülmesini emrettiğini, bazı insanların bunları genel anlamda algılayıp bütün köpekleri öldürmeye kalkışmalarının hadisin manasını ve bağlamalarını doğru anlayamadıklarının bir ifadesi olarak görür¹²².

256

OMÜİFD

Genelde el-Câhız, herhangi bir konuyu ele alırken, konuyla ilgili bütün hadisleri bir arada nakledip bütünlük içerisinde değerlendirmeye ve yorumlamaya özen göstermektedir. Ayrıca hadislerin yorumlanması esnasında rivayet farklılıklarını da göz önünde bulundurmaktadır¹²³.

Hadislerin anlaşılması konusunda el-Câhız'ın dikkat ettiği bir diğer hususta ayet-hadis bütünlüğüne önem vermesidir. O, hadislerin doğru ve daha kolay anlaşılabilmesi için Kur'an ayetlerini teyit ve destekleyici mahiyette nakletmektedir. "*Allah'ü Teala'nın Kur'an'ındaki şu sözleri varken bu hadisleri nasıl inkar edersin*" gibi yaptığı açıklamalardan onun hadisleri savunabilmek için Kur'an'a uygunluk prensibine önem verdiği anlaşılmaktadır¹²⁴.

¹²¹ el-Câhız, *el-Hayevân*, C. I, ss.297-298.

¹²² el-Câhız, *el-Hayevân*, C. I, ss.302-304.

¹²³ el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, s.94.

¹²⁴ el-Câhız, *el-Hayevân*, C. V, ss.427-429; C. VI, s.223.

2. el-Câhız'ın Hadis Tenkitçiliği

el-Câhız hakkında araştırmada bulunanlar onun genelde metin tenkidine ağırlık verdiğini ve bu alanda öncü olduğunu söylemektedirler¹²⁵. Onlara göre el-Câhız, hadisteki illetleri, çelişkileri ve metindeki değişikliklerin nasıl olduğunu biliyordu¹²⁶. el-Câhız, zaman zaman hadislerin senedine yönelik tenkitlerde bulunmuşsa da, çoğunlukla hadisin metnini eleştirmiştir. Eleştirdiği hadisleri çoğunlukla reddetmek yerine anlamaya ve te'vil etmeye çalışmıştır. Bu açıdan bakıldığında onun hadis karşısında anlayıcı ve açıklayıcı bir tavır içerisinde olduğu görülmektedir.

el-Câhız, naklettiği hadislerin çoğunlukla isnadlarını zikretmemiştir. Fakat bu, senedi tamamen ihmal ettiği anlamına gelmemelidir. Zira gerek belağat harikası olarak gördüğü hadislerde ve gerekse delil olarak kullandığı bazı hadislerin senedlerini nakletmiştir. el-Câhız, bir hadisin kabul edilebilmesi için hadisin ilk kaynağının ve isnadının ittifakla sahih olması gerektiği görüşündedir¹²⁷. O, öncelikle bir hadisin isnad ve kaynağının araştırılmasını ister. Yapılan inceleme sonucu isnadı tenkid edilmeyen ve kaynağı sahih bulunan hadislerin kabul edilmesi gerektiğini söyler¹²⁸. Güvenilir ravilerden oluşan isnada önem veren¹²⁹ el-Câhız, isnadı zayıf ve metni illetli olan hadisleri ise reddetmiştir¹³⁰.

el-Câhız, metin değerlendirmesinde dikkate aldığı ilk husus, "Kur'an'a Uygunluk" prensibidir. O, bu prensibi Hz. Peygamber'den rivayet edilen bir hadisle teyid etmektedir. Teşbihle ilgili muhaliflerinin hadislerini kastederek: "Eğer bu hadislerin hepsi doğruysa, Peygamber (s.a.v.)'in 'benden sonra yalan yayılacak, size bir hadis geldiğinde onu Allah (c.c.)'ın Kitabına arz edin' hadisinin batıl olması gerekirdi" demiştir¹³¹. Ayrıca

¹²⁵ Sellûm, Davud, *en-Nakdu'l-Menhecî Inde'l-Câhız*, Beyrut 1406/1986, s.119.

¹²⁶ A.g.e., s.121.

¹²⁷ el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, s.148.

¹²⁸ el-Câhız, *el-Hayevân*, C. I, s.164.

¹²⁹ el-Câhız, *el-Bursân*, s.279.

¹³⁰ el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, ss.150-151; el-Câhız, *el-Beyân*, C. I, ss.202-203.

¹³¹ el-Câhız, *et-Teşbih*, C. I, s.287; Hadis için bkz.: er-Rabî' b. Habîb, Ömer el-Ezdî el-Basrî, *el-Musned*, Tahk.:Muhammed İdrîs, Aşûr b. Yusuf, Beyrut 1415, s.36; s.365; et-Taberânî,

belâğat harikası olarak nitelendirdiği bu hadisin¹³² uydurma bir rivayet olması dikkat çekici bir husustur¹³³. Zira bu hadis hakkında eş-Şâfi'î (ö.204/819), "Önemli veya önemsiz herhangi bir konuda sahih hadis rivayet etmiş olan hiçbir kimse bu haberi rivayet etmemiştir. Ayrıca bu, meçhul bir raviden yapılmış olan munkat' bir rivayettir. Biz böyle bir rivayeti hiçbir konuda kabul edemeyiz " demektedir¹³⁴. Yahya b. Maîn (ö.233/848), "Bu zındıkların uydurduğu bir hadistir" demektedir¹³⁵. Hattâbî (ö.388/998) "Bu hadis batıl ve asılsız bir rivayettir" demektedir¹³⁶. İbnu'l-Cevzî (ö.597/1200), bu hadisin isnadının sahih olmadığını vurgulamıştır¹³⁷. es-Sağânî (ö.650/1252) ise, bu hadisi uydurma olarak kabul etmektedir¹³⁸. Ayrıca eş-Şevkanî (ö.1250/1832), bizzat hadisin kendisinde reddedilmesine delalet eden karineler bulunmaktadır; zira söz konusu hadis, Allah'ın Kitabına arz edildiğinde onunla çeliştiği ortaya çıkmaktadır. Nitekim Kur'an'da "Rasul size neyi verdiyse onu alın, sizi neden nehyetmişse ondan sakının"¹³⁹ buyrulmuştur" demektedir¹⁴⁰.

258

OMÜİFD

Ebu'l-Kasım Suleyman b. Ahmed b. Eyyüb, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, Tahk.: Hamdî Abdulmecid es-Selefi, Musul 1404/1983, C. XII, s.316.

¹³² el-Câhız, *el-Beyân*, C. II, s.28.

¹³³ Zira bu hadisin bizzat kendisi Kur'an'a arz edildiğinde, Kur'an'la çeliştiği ifade edilmektedir. Bkz: ed-Dümeynî, Musfir Gurmullah, *Hadis'te Metin Tenkidi Metodları*, Çev.: İ. Çelebi, A. Bebek, A. Yücel, İstanbul 1997, s.104.

¹³⁴ eş-Şâfi'î, *er-Risâle*, ss.224–225.

¹³⁵ Hattâbî, Ebû Suleyman, *Meâlimu's-Sunen*, (Ebû Davud'un *Sunen'i* ile beraber), İstanbul 1981, C. V, s.11.

¹³⁶ A.g.e., C. V, s.11.

¹³⁷ İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec b. Abdurrahman b. Ali, *Kitâbu'l-Mevzûât*, Lübnan 1403/1983, C. I, s.258.

¹³⁸ el-Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, C. I, s.76; Hadis hakkında geniş bilgi için bkz.: ed- Dümeynî, *Hadis'te Metin Tenkidi*, ss.248–253.

¹³⁹ 59 Haşr, 7.

¹⁴⁰ eş-Şevkânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali, *el-Fevâidu'l-Mecmûa fi'l-Ehâdisi'l-Mevzûa*, Tahk.: Abdurrahman Yahya el-Muallimî, Abdulvehhâb Abdullatîf, Kahire 1380/1960, s.291; Hadislerin Kur'an'a arzı konusunda yapılan bir çalışmada söz konusu hadis hakkında özetle şunlar söylenmektedir: "...Arz hadisleri olarak verdiğimiz rivayetlerin büyük bir çoğunluğu, muhaddislerin büyük bir ekseriyeti tarafından 'mevzû' kabul edilmiştir. Verilen referanslardan da anlaşılacağı üzere, bu rivayetlerin ekseriyeti mevzûat kitaplarında zikredilmektedir. Mevzûat kitaplarının dışındaki (ulaşabildiğimiz) kaynaklarda ise, hadis için 'mevzû' hükmünün verildiğini göstermiş bulunmaktayız. Konuya bu açıdan bakılınca, arz hadislerinin kabul edilmesi ve hadislerin

el-Câhız'ın metin tenkidinde dikkate aldığı ikinci husus ise hadislerin akla uygunluğudur. Onun bazı hadislere yaptığı izahlarda bu prensibi göz önünde bulundurduğu görülmektedir. el-Câhız, İbrahim (a.s.)'in ateşini üflediklerinden dolayı kertenkelenin öldürülmesini emreden hadislerin metinlerini eleştirirken şöyle demektedir:

“...Belki de Hz. Peygamber'in kertenkele hakkındaki bu sözü, -eğer onu söylediye- başka insanların sözü olarak nakletmiştir. Belki de o gün, böyle söylemeyi gerektiren bir hastalık, bir neden ortaya çıkmıştır. Sonra insanlar, bu nedeni bırakıp, sözü soyut olarak anlatmışlardır. Belki de bu sözü işiten kimse, sadece sonunu işitmiş, baş tarafını işitmemiştir. Belki de Peygamber (s.a.v.), bu sözleri sahabilerinden bazıları ile aralarında bir iş cereyan edip, bu hadisiyle onları kastetmiştir. Bunlardan her biri mümkündür, inkar ve reddedilen bir şey değildir...”¹⁴¹

el-Câhız, eserinin bir diğer bölümünde ise bu hadiste zikredilen hayvanın hangi gerekçelerden dolayı öldürülebileceğini de şöyle izah etmektedir:

“Kertenkele küfründen veya babasının küfründen dolayı öldürülmez. Zira o, bir canlıdır. Kertenkele, yılanlara besin olur. Hatta insanları ısırarak, ölmelerine sebep olur. Yine insanların kaplarına girerek zehirlerini boşaltır ve insanların ölümüne neden olur. Fakat insanlar bunu bilmezler. İşte bu gibi zararlarından dolayı kertenkele, aynen yılan, akrep vb. hayvanlar gibi öldürülürler”¹⁴².

el-Câhız, hadis metinlerini değerlendirirken bir hadisin değişik rivayetlerini birbirine arz ettiği görülmektedir. Bu metod sayesinde hadisin metnindeki ilaveleri tespit mümkün olabilmektedir. Böylece Rasulullah'ın (sav) söylediği sahih söz ortaya çıkmaktadır¹⁴³.

Kur'an'a arzında onlarla delil getirmenin mümkün olmadığını görmekteyiz.” Bkz.: Keleş, Ahmed, *Hadislerin Kur'an'a Arzı*, İstanbul 1998, s.79.

¹⁴¹ el-Câhız, *el-Hayevân*, C. I, ss.304-305; Krş.: Ebu'l-Hüseyn el-Basrî (ö.436/1044) de hadislerin akılla gelişmesi durumunda aynı ifadeleri kullanmaktadır. el-Basrî, *el-Mu'temed*, C. II, ss.641-643.

¹⁴² el-Câhız, *el-Hayevân*, C. IV, s.290.

¹⁴³ el-Câhız, *el-'Usmâniyye*, ss.144-145; ss.158-160.

Bunlara ilaveten el-Câhız'ın, manalarını kapalı bulduğu bazı hadisleri reddetmek yerine te'vil yaptığı görülmektedir. Örneğin; el-Câhız, bazı hayvanların fasıklardan olduğunu ifade eden "Fasıklar: Yılan, çaylak, fare, akrep ve vahşi/kuduz köpektir"¹⁴⁴ şeklindeki hadisi reddetmek yerine, şu yorumları yapmaktadır:

"Hac esnasında harem bölgede bunlar nasıl öldürülür. Eğer fâkihseniz biliyorsunuz ki karganın fışk, farenin de fuvaysıka (fasıkcık) diye isimlendirilmesi, iblisin ya da fasığın isimlendirilme şeklinden değildir. Zira fasık adamlara "Habîs" denir. Yine Hz. Peygamber buyurdu ki: "Kim şu habîs (kokusu hoşça gitmeyen) –Soğan ve sarımsak gibi-sebzeden yerse asla mescidimize yaklaşmasın"¹⁴⁵. Ayeti kerimede de "Murdar olan kadınlar, kötü erkekler içindir"¹⁴⁶ buyrulmaktadır. Görüldüğü gibi "Habîs" kelimesinde üç farklı anlam olduğuna göre yukarıda belirtilen hadisteki "fasık" kelimesinin de bazı anlamları olması mümkündür"¹⁴⁷.

260

OMÜİFD

Bu açıklamalardan el-Câhız'ın bazı hadislerle makul te'viller getirdiği ve çelişkili bazı rivayetleri anlamaya çalıştığı anlaşılmaktadır.

Sonuç

Son yıllara kadar Mutezile'nin sünnet ve hadislerle bir değer atfetmediği, hadis ilminden nasibinin olmadığı, hadisleri inkâr ettiği ve hadislerle aykırı davrandığı sıkça tekrarlanan bir kanaattir. 1960'lı yıllarda Mutezile'nin eserlerinin yayımlanmasıyla birlikte bu iddiaların ilmî açıdan taraf-

¹⁴⁴ Söz konusu hadis için bkz: Malik b. Enes, *el-Muvatta'*, 20 Hacc, 90 (I/357); Abdurrazzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, IV, 442; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, III, 351; İbn Hanbel, *el-Musned*, VI, 164; ed-Darimî, 5 Menâsik, 19 (I/367 H.N.:1824); Muslim, 15 Hacc, 67-77 (I/856-858); İbn Mâce, 25 Menâsik, 91 (II/1031-1032 H.N.:3087-3089); en-Nesaî, 24 Hacc, 113-114, 118-119 (V/208-211 H.N.:2879-2880, 2888-2889)

¹⁴⁵ Malik b. Enes, *el-Muvatta'*, 1 Salât, 30 (I/17); Abdurrazzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, I, 444-446; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, II, 249, V/136; İbn Hanbel, *el-Musned*, II, 13, 20, 264, 266, 429; III, 12, 186, 374, 380; V, 26; ed-Darimî, 8 Et'ime, 21 (II/426 H.N.:2059); el-Buhârî, 10 Ezan, 160 (I/207-208); 70 Et'ime, 49 (VI/213); 96 İ'tisam bi's-Sunnet, 24 (VIII/159); Muslim, 5 Mesacid, 68-78 (I/393-396); İbn Mâce, 5 Salât, 58 (I/324-325 H.N.:1014-1016); Ebû Davud, 26 Et'ime, 40 (IV/170-172 H.N.:3822-3826); en-Nesaî, 8 Mesacid, 16-17 (II/43-44 H.N.:705-706).

¹⁴⁶ 24 Nur, 26.

¹⁴⁷ el-Câhız, *el-Hayevân*, C. I, s.306.

sız bir şekilde yeniden araştırılması tarihe karşı olan bir borcumuzdur. Bu zorunluluktan hareketle Hz. Peygamber'e yalan isnat etmekle ve hadislerle dalga geçmekle itham edilen Mutezilî alim el-Câhız'ı makalemize konu edindik.

Eserlerinde çokça hadis kullanan el-Câhız, söylenenlerin aksine genelde hadise girmiş olan eski kültürlere dair mistik bilgiler ve haberlere eleştiriler getirmiştir. Bu eleştirileri nedeniyle hadisçilerle karşı karşıya gelen el-Câhız, kendi görüşlerini destekleyen Nebevî hadisleri ve Allah Resûlünün uygulamalarını delil gösterirken, bu rivayetlerin isnadlarının zayıflığını ve kaynaklarının güvenilir olup olmadığını görmezden geldiği anlaşılmaktadır.

Hadisçilerin kültürüne dair felsefi değerlendirmeler yapan el-Câhız'ın aslında hadisleri kullanırken ve onları yorumlarken hadisçilerden çok farklı davranmamıştır. Sahih, zayıf ve uydurma hadisleri delil olarak kullanmakta bir beis görmemiştir. Özellikle edebiyatçı kimliğini ön planda tuttuğu anlarda hadis konusunda mütesahil davrandığı anlaşılmaktadır. Az da olsa hadislerin isnadlarını zikretmiş, fakat genelde ravilerin adlarını belirtmemiştir. Zikrettiği raviler içerisinde zayıf hatta uydurmacı, Şîî ve Kaderî olmakla itham edilen raviler vardır. Naklettiği hadislerin çoğunun kaynağı bulunmakla birlikte bazılarının sadece son dönem hadis kaynakları, hadis ricali ve tabâkât kitaplarında yer alması dikkat çekmektedir. Kullandığı hadislerin bazılarının kaynağı ise meçhuldür.

Bir kültür alimi olarak el-Câhız'ın hadislerin doğru anlaşılması ve yorumlanması gayesiyle hadisleri bir arada zikretmesi ve hadislerin farklı versiyonlarını belirtmesi önemli bir özelliktir. Böylece okuyucu bir konu hakkında söylenmiş tüm rivayetleri bir arada değerlendirme imkânına sahip olmaktadır. Ayrıca hadislerin doğru anlaşılmasına dair yaptığı yorumlar ve hadislere yönelik yapılan itirazlara verdiği cevaplar göz önüne alınırsa, el-Câhız'ın hadis münkiri olduğunu söylemek pek mümkün görülmemektedir.

Hadis rivayeti alanında pek varlık gösteremeyen el-Câhız, birbirine zıt görüşlerinde bile hadisleri delil almaktan kaçınmamıştır. O, görüşlerini meşru zemine oturtabilmek için Hz. Peygamber'in uygulamalarını referans almış ve hatta uydurma hadisleri delil olarak kullanmıştır.

Allah Resûlü'nün üslûbu ve sahabe hakkındaki söyledikleri hayret verici olup takdire şayandır. Bu cümleleri ifade eden bir zatın Hz. Peygamber'e düşmanlık beslemesi kabul edilebilir bir iddia değildir. Şüphesiz böyle kanaatler "kişi bilmediğinin düşmanıdır" anlayışının bir tezahürüdür. el-Câhız'ın Ebû Hureyre hakkındaki görüşleri ise anılan eserlerinin matbu olmaması nedeniyle tetkik edilememiştir.

O, hadislerin gerekliliğine inanmakla birlikte hadisler hakkında eleştirel bir bakış açısına sahiptir. Bununla birlikte el-Câhız'ın birbiriyle çelişen hadisleri reddetmek yerine hadisleri kabul edilebilir bir yoruma kavuşturma gayretlerinde "Muhtelifu'l-Hadis" ilmi açısından önemli veriler mevcuttur.

Hadislerin anlaşılması ve yorumlanması konusunda el-Câhız ile hadisçiler arasında şiddetli bir mücadelenin yaşandığı inkâr edilemez bir tarihi gerçekliktir. Ancak bu mücadelenin hadis inkârcılığı ithamıyla sonuçlanması bilimsel temele dayanmayan bir iddiadır. Yapılan bu çalışmada söz konusu iddianın aksine el-Câhız'ın hadis rivayetlerine karşı eleştirel bir tavır takınan ılımlı bir Mu'tezilî olduğu anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- Abdurrazzâk b. Hemmâm, Ebû Bekir es-San'ânî (ö.211/826), *el-Musannef*, (Ma'mer b. Râşid (öl.144/770)'in el-Câmî'i ile birlikte), Tahk.: Habîburrahman el-A'zamî, I-XI, el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut 1403/1983
- el-Aclûnî, İsmail b. Muhammed (ö.1162/1652), *Keşfu'l-Hafâ ve Müzîlu'l-İlbâs Ammaştehere mine'l-Ehâdis 'alâ Elsineti'n-Nâs*, Tashih: Muhammed Abdulaziz el-Hâlidî, I-II, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Lübnan 1408/1988
- Akyüz, Hüseyin, *el-Câhız'ın Sünnet/Hadis Anlayışı*, (Basılmamış doktora tezi), Ankara 2004
- el-Âmidî, Seyfuddin Ebu'l-Hasen Ali b. Ebî Ali (ö.371/981), *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, Tahk.: Seyyid el-Cemîlî, I-IV, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1404
- el-Aynî, Ebû Muhammed Bedruddin Mahmud b. Ahmed b. Musa el-Hanefî (ö.855/1451), *'Ikdu'l-Cumân fî Tarihi Ehlî'z-Zemân*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, III. Ah-

- med Bölümü, No: 2911, I-XXIII
- el-Bakillânî, Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyib (ö.403/1012), *İcazu'l-Kur'an*, Tahk.: Seyyit Ahmed Sakr, Dâru'l-Mearif, Mısır 1963
- el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali (ö.458/1066), *Şu'abu'l-İmân*, Tahk.: Muhammed es-Sa'id Besyunî ez-Zağlul, I-VIII, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1410
- el-Buharî, Ebû Abdillâh Muh. b. İsmail (ö.256/870), *el-Câmi'u's-Sahîh*, I-VIII, Çağrı Yay., İst. 1992
- el-Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr (ö.255/869), *el-Beyânu ve't-Tebyîn*, Tahk.: Abdusselâm M. Hârûn, I-III, el-Mektebetu'l-Hancî, Mısır 1395/1975
- _____, *el-Bursân ve'l-Urcân ve'l-Umyân ve'l-Hûlân*, Tahk.: Muhammed Mürsî el-Hûlî, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1408/1987
- _____, *Kitâbu'l-Ahbâr*, Neşr: İmtiyaz Ali Arşî, Mecelletu Mecmau'l-İlmî el-Hindî, C.IX, s.33-64, Rampur t.y.
- _____, *Kitâbu'l-Buhalâ'*, el-Matbaatu'l-Cumhur, Kahire 1323
- _____, *Kitâbu'l-Hayevân*, Tahk.: Abdusselâm M. Hârûn, I-VIII, Mektebetu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kahire 1385/1965
- _____, *el-'Usmâniyye*, Tahk.: Abdusselam Muhammed Hârûn, Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, Mısır 1374/1955
- _____, *Risâletu fi'l-Hakemeyn ve Tasvibi Emiri'l-Mü'minîn Ali b. Ebî Tâlib fi Fi'lîhi*, Tahk.: Charles Pellat, Mecelletu'l-Maşrîk, s.417-487, (Temmuz), y.y., 1958
- _____, *Resâilu'l-Câhız*, Haz.: Abdusselam Muhammed Hârûn, I-IV, el-Mektebetu'l-Hancî, Mısır 1399/1979.
- _____, *Resâilu'l-Câhız*, Haz.: Hasan es-Sendubî, Rahmaniyye mtb., Mısır 1352/1933.
- ed-Darimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahman (ö.255/869), *Sunen*, I-V, Çağrı Yay., İst. 1992
- ed-Deylemî, Ebû Şüca' Şîreveyh b. Şehridâr b. Şîreveyh el-Hemedânî (ö.509/1115), *el-Firdevs bi Me'sûri'l-Hitâb*, Tahk.: es-Sa'id b. Besyunî Zağlul, I-V, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1986
- ed-Dümeynî, Musfir Gurmullah, *Hadis'te Metin Tenkidi Metodları*, Çev.: İ. Çelebi, A. Bebek, A. Yücel, Kitabevi, İst. 1997
- Ebû Davud, Suleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî (ö.275/889), *Sunen*, I-V, Çağrı Yay., İst. 1992
- Ebu'l-Hüseyin el-Basrî, Muhammed b. Ali b. et-Tayyib (ö.436/1044), *Kitâbu'l-Mu'temed fi Usûli'l-Fikh*, Tahk.: Muhammed Hamidullah, Hasen Hanefî, Muhammed Bekir, I-II, el-Ma'hedu'l-İlmiyyu'l-Fransiyyu Li'd-Dirâsâti'l-Arabiyye, Dimeşk 1384/1964
- Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsilî (ö.307/919), *el-Musned*, Tahk.: Hüseyin Esed, I-XIII, Dâru'l-Me'mûn Li't-Türâs, Dimeşk 1404/1984
- Emin, Ahmed (ö.1374/1954), *Feydu'l-Hatır*, I-VIII, Matbaatu Lecneti't-Te'lif ve't-Tercüme ve'n-Neşr, Kahire 1943
- Ess, Josef Van, "Ein Unbekanntes Fragment des Nazzâm", *Der Orient In Der Forschung*, (Festschrift Für Otto Spies Zum 5. April 1966), Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1967
- el-Hâcirî, Tâhâ, *el-Câhız Hayâtuhu ve Asâruhu*, (2. baskı), Dâru'l-Maârif, Kahire 1969
- el-Hamevî, Ebû Abdillâh Yâkut b. Abdullâh (ö.626/1229), *İrşâdu'l-Erîb ila Ma'rifeti'l-Edîb*, Tahk.: İhsan Abbas, I-VII, Dâru'l-Çarbi'l-İslâmî, Beyrut 1993
- el-Hattâbî, Ebû Suleyman Hamd b. Muhammed b. İbrahim el-Büstî (ö.388/999), *Meâlimu's-Sunen*, (Ebû Davud'un *Sunen'i* ile beraber), Çağrı Yay., İst. 1992

- el-Hatfîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit (ö.463/1071), *Târihu Bağdad*, I- XIV, Dâru'l- Kütübî'l- İlmiyye, Lübnan ty.
- Hemmâm b. Münebbih (ö.101/718), *es-Sahîfe*, Hazırlayan: M. Hamidullah, Çev.: Talât Koçyiğit, A.Ü. Basimevi, Ankara 1967
- el-Humeydî, Ebû Bekr Abdullah b. ez-Zubeyr b. İsâ el-Kureşî (ö.219/834), *el-Musned*, Tahk.:Habîburrahman el-A'zamî, I-II, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut t.y.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec b. Abdurrahman b. Ali (ö.597/1200), *Kitâbu'l-Mevzûât*, I-III, Dâru'l-Fikr, Lübnan 1403/1983
- İbnu'l-Esîr, Mecduddin Ebu's-Saâdât el-Mubârek b. Muhammed (ö.606/1209), *en-Nihaye fi Ğaribi'l-Hadis ve'l-Eser*, I-IV, el-Matbaatu'l-Hayriyye, Kahire 1322
- İbnu'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahya (ö.840/1436), *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, Neşr: Susanna Diwald-Wilzer, Dâru'l-Muntazar, Beyrut 1409/1988
- İbn Ebî'l-Hadîd, İzzeddin Ebî Hamid Abdulhamîd b. Hibbetullah el-Medâinî (ö.656/1258), *Kitâbu Nehci'l-Belâğâ*, Şerh: Muhammed b. Ebî Ahmed el-Huseynî, I-XX, Dâru'l-Kütübî'l- Arabiyyeti'l-Kübrâ, Mısır 1329
- İbn Ebî Şeybe, Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrahim İbn Osman Ebî Bekir el-Kufî (ö.235/849), *Kitâbu'l-Musannef fi'l-Ehâdisi ve'l-Âsâr*, Tahk.: Kemal Yusuf el-Hût, I-VII, el-Mektebetu'r-Ruşd, Riyad 1409
- İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed (ö.241/855), *el-Musned*, I-VI, Çağrı Yay., İst. 1992
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim b. ed-Dîneverî (ö.276/889), *Te'vîlu Muh-telifi'l-Hadis(Hadis Müdâfaası)*, Çev.: M.H. Kırbaçoğlu, (2. baskı), Kayihan Yay., İst. 1989
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî (ö.275/888), *Sunen*, I-II, Çağrı Yay., İst. 1992
- İbnu'n-Nedim, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak b. Yakub (ö.438/1047), *el-Fihrist*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1398/1978
- _____, *el-Fihrist*, Terc.: M. Rıza Teceddüd, (2. baskı), Tahran, 1346
- el-İsbehânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah (ö.430/1039), *Hilyetu'l-Evliyâ ve Tabakâtu'l-Asfiyâ*, I-X, Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, Beyrut 1405/1985
- Kâdî Abdulcebbar, el-Hemedanî (ö.415/1025), *Şerhu Usûli'l-Hamse*, Talik: Ahmed b. el-Hüseyn b. Ebî Haşim, Tahk.: Abdulkerim Osman, Mektebetu Vehbe, Kahire, 1408/1988
- Keleş, Ahmed, *Hadislerin Kur'an'a Arzı*, İnsan Yay., İst. 1998
- Koçkuzu, Ali Osman, *Rivâyet İlimlerinde Haber-i Vâhitlerin İtikât ve Teşri Yönlerinden Değeri*, DİB Yay., Ankara 1988
- Koçyiğit, Talât, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, TDV Yay., Ankara 1989
- el-Kudâî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sellâme b. Ca'fer b. Ali (ö.454/1062), *el-Musned*, Tahk.: Abdulmecid es-Selefi, I-II, el-Müessesetu'r-Risâle, Beyrut 1986
- Malik b. Enes (ö.179/795), *el-Muvatta'*, I-II, Çağrı Yay., İst. 1992
- Ma'mer b. Râşid, Ebû 'Urve el-Ezdî (ö.144/770), *el-Câmi'*, (Ebû Bekir Abdurrazzâk b. Hem-mâm es-Sen'anî (öl.211 h.)'nin Musannef'i ile birlikte), Tahk.: Habîburrahman el-A'zamî, I-XI, el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut 1403/1983
- Muslim, Ebu'l-Huseyn Muslim b. Haccac el-Kuşeyrî (ö.261/875), *Sahîhu Muslim*, I-III, Çağrı Yay., İst. 1992
- en-Nesaî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb (ö.303/915), *Sunen*, I-V, Çağrı Yay., İst. 1992.
- en-Nevevî, Ebû Zekeriyya Yahya b. Şeref (ö.686/1278), *Şerhu Sahîhi Muslim*, I-XVIII, Dâru

- İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, Beyrut 1392
- Pellat, Charles, "al-Ğahız les Nations Civilisées et les Croyances Religieuses", *Journal Asiatique*, C. CCLV, ss.65-105, Imprimerie Nationale, Paris 1967
- _____, *Le Milieu Basrien et la Formation de Ğahız*, Librairie d'Amérique et d'Orient Adrien-Maisonneuve, Paris 1953
- _____, "Nouvel Essai d'Inventaire de l'œuvre Ğahizienne", *Arabica*, C. XXXI, Cüz: 2, ss.117-165, E. J. Brill, Leiden 1984
- er-Rabî' b. Habîb, Ömer el-Ezdî el-Basrî (ö.160/777), *el-Musned*, Tahk.: Muhammed İdrîs, Aşûr b. Yusuf, Dâru'l-Hikme, Beyrut 1415
- Sa'îd b. Mansûr, Ebû Osman Sa'îd b. Mansûr b. Şu'be el-Horâsânî (ö.227/842), *Kitâbu's-Sunen*, Tahk.: Habîburrahman el-'Azamî, I-II, Dâru's-Selefiyye, Hindistan 1982
- Sellûm, Davud, *en-Nakdu'l-Menhecî Inde'l-Câhız*, el-Mektebetu'n-Nahdeti'l-Arabiyye, Beyrut 1406/1986
- es-Sendûbî, Hasan, *Edebu'l-Câhız*, el-Matbaatu'r-Rahmaniyye, Kahire 1350/1931
- es-Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr (ö.911/1505), *el-Leâli'l-Masnûa fi'l-Ehâdisi'l-Mevdûa*, I-II, Dâru'l-Ma'rife, Lübnan t.y.
- Şerifu'l-Murtezâ, Ebu'l-Kasım Ali b. Ahmed el-Huseynî (ö.436/1044), *Emâli's-Seyyidi'l-Murtezâ*, Tahk.: Muh. Bedrettin el-Halebî, I-IV, Seade mtb., Mısır 1904
- Şeşen, Ramazan, "Câhız'ın Eserleri Hakkında Bazı Yeni Malzemeler", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, (Sayı 1'den ayrı basım), İEF Yay., ss.231-272, İst. 1970
- eş-Şevkânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali (ö.1250/1834), *el-Fevâidu'l-Mecmûa fi'l-Ehâdisi'l-Mevzûa*, Tahk.: Abdurrahman Yahya el-Muallimî, Abdulvehhâb Abdullatîf, Matba'atu's-Sunneti'l-Muhammed, Kahire 1380/1960
- et-Taberânî, Ebu'l-Kasım Suleyman b. Ahmed b. Eyyûb (ö.360/971), *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, Tahk.: Hamdî Abdulmecid es-Selefi, I-XX, el-Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hükm, Musul 1404/1983
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir (ö.310/922), *Camiu'l-Beyân Fi Tefsiri'l-Kur'an*, I-XXX, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1405
- et-Tayâlisî, Ebû Davud Suleyman b. Davud (ö.204/819), *el-Musned*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut ty.
- et-Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa (ö.279/892), *Sunen*, I-V, Çağrı Yay., İst. 1992
- ez-Zehabî, Şemsuddîn Ebû Abdillâh Muh. b. Ahmed b. Osman (ö.748/1347), *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, Tahk.: Şuayb el-Arnâvut ve diğeri, I-XXV, Risâleti't-Tiba'a mtb., Beyrut 1406/1986.

